تحقیقی مجلہ پنجابی زبان و ادب
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی

کھوج

(ششماہی)

جلد38، شمارہ2، مسلسل شمارہ نمبر 76

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

نائب مدیر
ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی کجھ ضروری گلاں

1۔ مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔

2۔ مقالہ ان پیج پروگرام 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔

3۔ مقالے دے پہلے صفحے اُتے تھلے دتیاں معلومات ایس ترتیب نال درج ہوون:

مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے ان چھپے ہوون دی آپ گواہی تے دستخط۔

4۔ ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ (Abstract) 100 توں 200 لفظاں وچکار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں نوں گوڑھا کیتا جاوے، جنہاں نوں انٹرنیٹ سرچ لئی اکھو ہیں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکن۔ گھٹ توں گھٹ 3 اکھر ایسے ہوون جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے Indian Punjabi Literature نوں گوڑھا کیتا جاوے۔ جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص پکھ نوں گوڑھا کیتا جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جنہاں سرناویاں نوں پیش کردا اے یاں جس وی پکھ دا ویروا کردا اے اوہناں دے سرناویں وی گوڑھے کیتے جاون جویں Folk، Feminist، Colonial، Social & Political Culture وغیرہ

5۔ مقالے وچ جدوں وی کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے بریکٹاں (بریکٹاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (سن عیسوی مطابق) درج کیتی جاوے۔ جے کر کسے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوہدے حکومتی ماں دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورہا لکھیا جاوے۔

6۔ پنجابی توں علاوہ دوجیاں زباناں وچ لکھتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کتاباں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔

7۔ حوالیاں، ماخذاں تے کتابیات لئی ''کھوج'' شکاگو طریقے نوں اپنایا جاوے۔ مثال دے طور تے:

کتاب دا حوالہ: شریف کنجاہی، جگراتے (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء)، 37۔

کتابیات وچ اندراج: کنجاہی، شریف۔ جگراتے۔ لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء۔

مضمون دا حوالہ: جمیل احمد پال، ڈاکٹر، ''جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین'' کھوج 73 (جولائی۔دسمبر 2014ء)، 12۔

ماخذاں یاں کتابیات وچ اندراج:

پال، جمیل احمد۔ ''جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین'' کھوج 73 (جولائی۔دسمبر 2014ء)، 9-28

Online Sources لئی:

ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ چکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جاوے اوس دے سرناویں تے لکھن والے دا ناں دی دیو۔

8۔ HEC دی ہدایت مطابق ''کھوج'' وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول تحقیقی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، تحقیقی رائے دے مطابق ای مقالے نوں ''کھوج'' وچ شامل کیتا جاندا اے ورنہ نہیں کیتا جاندا۔

حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrm.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style_chicago.htm

مدیر

مجلّہ کھوج، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com

Ph&Fax: 042-99210834

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نعت

بجلیو بجلی وچ جگ دے ہین سوہنے، سوہنے نہیں پر میری جناب ورگے
اوہ جہدے پسینیاں وچ بلبے رکھے گئے نیں عطر گلاب ورگے

چہرہ مہ کنعان دا ویکھ کے تے ماہ وشاں نے انگلیاں چیر لیاں!
اوہدی اِک انگشت دا ویکھ جلوہ سینے چاک کر لین مہتاب ورگے

بالو ریت تتی تتی پتھر کنڈاں گرم گرم پتھر اُپر چھاتیاں دے
اوہدے عشق وچ عاشقاں صادقاں نے ساڑ لئے بھٹے کواب ورگے

چھپ کے کئی واری اوہدی بزم اندر بہنا پئے چاندا اے چناں ورگیاں نوں
جا کے کئی واری اوہدی بزم اندر دیوے بلے بالن آفتاب ورگے

روٹھے کول درخت جو پئے جھولن توں نہ سمجھیں ہوا سنگ جھولدے نیں
ایہہ بے تاب نیں لیلیٰ دے وچ خیمے جھات پان لئی قیس بیتاب ورگے

اسی نہ کوئی پارس دا سنگ پارہ نہ کوئی بوٹی اِکسیر دی منگدے آں
تیرے عشق وچ چاہندے آں شاہ خوباں ساڈے دل ہو جان سیماب ورگے

اَجے ہین کجھ ہجر دے سال باقی، اَجے دُور نیں ساعتاں وصل دیاں
اجے فضل تیرے سکے اتھرو نیں اجے ہوئے نہیں سُرخ عناب ورگے

(پیر فضل گجراتی)

فہرست

اداریہ

"کھوج" دا بھلا پراگا نویں ادارتی بورڈ دی کاوش نال پیش اے۔ کاڈھ، کھوج، نویں کھوج تے وچار ریت نوں بھان دا ایہہ پراگا کردیاں ایس وچ 9 مضمون شامل کیتے گئے نیں۔ قلمی کھوج پرکھ تے متناں دی جانکاری کسے وی ادب وچ بنیاد دا درجہ رکھدی ہے۔ ایس لئی ایس شمارے وچ پہلا مضمون ترالی گجرخان دی مخدومہ امیر جان لائبریری وچ موجود عظیم صوفی شاعر میاں محمد بخش ہوراں دیاں لکھتاں دے قلمی نسخیاں بارے ہے جس وچ میاں صاحب دیاں لکھتاں دے 10 قلمی نسخیاں بارے بھرویں جانکاری اے۔ جیہڑی یقیناً کھوج کاراں لئی اک نواں بُجھا ہے۔ نویں ست ہے۔ دوجا مضمون منشی سردار صادق دے وارث شاہی انداز وچ لکھے قصہ یوسف زلیخا بارے ہے، قصہ ادب دے حوالے نال اسلوب تے قرآن والے ویلے نوں کویں متاثر کردے نیں ایس لیکھ توں بخوبی گوہ لایا جا سکدا اے۔ ڈاکٹر سعادت علی ثاقب ہوراں دا لیکھ انہویں صدی دے شاعر حافظ عبدالمجید بارے ہے جیہڑے اپنے اسلامی فکری نظریے دے پرچارک تے اردو تے پنجابی دوواں زباناں دے شاعر سن۔ اگّے ایہہ لیکھ تذکراتی ادب دے حوالے نال اک نواں تے وکھرا حوالہ اے۔ چوتھا لیکھ حضرت نظام الدین اولیاء ہوراں دے مرید میر حسن سجزی دی لکھت فوائد الفواد (جلد دوجی) بارے ہے، جس وچ ڈاکٹر عاصمہ قادری ہوراں بابا فرید ہوراں دیاں حضرت نظام الدین اولیاء ہوراں نال ملاقاتاں دا ذکر وچار کے تحقیقی ویروے نال کیتا اے۔ ایہہ اک کڑی ہے جیہڑی آون والے "کھوج" شماریاں دا حصہ وی ہووے گی۔ پنجواں مضمون "پنجابی وچ ادبی ملاقاتاں (انٹرویو) دی روایت" بارے ہے۔ تاریخی تحقیق لئی ادبی ملاقات یاں انٹرویو دی اہمیت مڈھلی حیثیت رکھدی اے۔ ایس بارے بھرویں جانکاری تے پنجابی وچ ایہدی روایت بارے ایہہ اک معلوماتی لیکھ ہے۔ جد کہ خاقان حیدر غازی دا مضمون شاہ حسین جو اپنے آپ نوں فقیر، نمانا، نتانا تے گدایا

آ کھدے سن اوہناں اپنے ناں نال ''شاد'' کدوں تے کویں لانا شروع کیتا، کلاسیکی شاعری نوں فکری، حوالے نال پرکھن ول ایہ اگیرا قدم ہے۔ ستواں لیکھ فیمینزم تے پنجابی کہانی دی روایت تے پچھوکڑ وچ لکھیا اے بلاشبہ ویہویں صدی وچ معاشی تے سیاسی تحریکاں دے گھمبیل پاروں ادبی جہان نے نویں مہاڑ تے نویں امکان ویکھے۔ عرانی کھوج پرکھ دے حوالے نال ایہ لیکھ بہت اہم ہے۔ اگلا مضمون ''پنجاب دا لوک تھیٹر'' سونیا اللہ رکھا دا ہے جس وچ اوہناں پنجابی زبان وچ مڈھلے تھیٹر تے رنگ منچ بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ پنجابی زبان اُتے عربی تے فارسی اثرات نہ صرف ساڈی اسلامی روایت دے مڈھلے چنہ نیں سگوں ایہ ساڈی کلاسیکی تے نوکلاسیکی شعری ریت دا وی سگواں انگ نیں، ڈاکٹر ابوبکر دے لیکھ ''دائم اقبال دائم کی شاعری پر عربی زبان و ادب کے اثرات'' اردو زبان وچ ایس حوالے نال لکھیا اک پُرمغز لیکھ ہے۔ جد کہ ڈاکٹر عبدالواجد تبسم ہوراں اپنے مضمون:

''Subjective & Structual Commonalities of Hindko and Urdu Mahiya''

وچ پنجابی لوک صنف ماہیا اُتے پوٹھوہار دے علاقے دی بولی ہندکو تے اردو اثرات کس قدر نیں، نوں مختصر انداز نال بیانیا اے۔ اج تحقیق دے مڈھلے تے نویں کھیتراں نوں ورساندے لیکھ ایس شمارے وچ پیش نیں۔

..........مدیر

*ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد

میاں محمد بخشؒ دیاں کجھ کتاباں دے قلمی نسخے

(مخزونہ: مخدومہ امیر جان لائبریری، نڑالی/تحصیل گوجر خان)

میاں محمد بخشؒ [1830ء تا 1907ء] پنجابی زبان دے منے پر منے صوفی شاعر ہن۔ اوہناں نے اپنی کچی تے پکی فکر نوں شاعری راہیں لوکائی حیکر اپڑا کے اوہناں دی روحانی تے اخلاقی تربیت کیتی تے اوہناں نوں جیون جاچ دسی۔ اوہناں نے پنجابی شاعری دی صوفیانہ ریت نوں نویں رنگ دان کیتے تے ایہدے گھیرے نوں موکلا تے ایہدے ورثے نوں تگڑا کیتا۔ پنجابی زبان وچ صوفیانہ شاعری دی پکی پیڈھی ریت ایس بولی نوں ہوراں بولیاں توں وکھرا کردی اے۔ پنجابی صوفیانہ شعری ریت نوں اُسارن تے ودھاون والے شعرکاراں دا کم بابا فرید شکر گنج، شاہ حسین لاہوری، بابا بلھے شاہ تے کئی ہور صوفی کویاں نے کیتا۔ ایہ صوفی کوی طریقت تے شریعت دے عارف، کئی علماں دے جانو تے ماہر سن۔ عربی تے فارسی زباناں نال چنگی واقفی رکھن دے باوجود ایہناں شاعراں لوک بولیاں وچ کلام کیتا تاں جے ایتھے دے وسنیک اوہناں دیاں گلاں نوں چنگی طرحاں بجھ کے اوہناں توں ودھ توں ودھ لابھ چُک سکن۔ شعر گوئی دے کمالات وکھانا اوہناں دا منتو نہیں سی اوہناں شاعری تے قصہ گوئی نوں اپنا پیغام ونڈن لئی ورتیا۔ اوہناں لوکائی دوالے پسری حیاتی نوں ڈونگھی نظرے واچیا تے اوہناں دی ورتوں دیاں چیزاں تے اوہناں دے روز دے کماں کاراں نوں اپنا پیغام ونڈن واسطے علامتاں بنا لیا۔ چرکھہ، چکی، کھوہ، گھانی، تکلہ، پونی، دَنی، ایرن، گھاہ، کھیتر، کھلواڑا، وتر، تانی، چاک، ہل، پنجالی، گاہ، رُکھ، بوٹے، فصلاں، کاہڑی، چھج، مینہہ، بھیلے، کتے بلیاں، جنو رکھڑاں، بھانڈے، جھمر، گدھا، ترنجن، کوٹھے، کسیاں، میرے، مجراں، راتاں تے رُتاں راہیں اوہناں اوکھیاں تے ڈونگھیاں گلاں جیویں: فنا، بقا، توحید، رسالت، دُنیا، آخرت، عذاب، ثواب، جزا، سزا، حق، باطل، وجود، شہود، زمان، مکان، جبر، قدر، نیکی، بدی، ہجر، وصال، موت، حیاتی وغیرہ نوں عام انداز تے سوکھے ڈھنگ نال ورت کے لوکاں دے سینیاں نوں معرفت دے رنگ وچ رنگیا۔ اوہناں دی گل دل وچوں نکلی سی ایس کر کے دلاں وچ جا کھبی تے لوکاں ایہناں سچے بولاں نوں اپنے حافظیاں وچ سانبھیا تے خلقت وچ ونڈیا۔

مندے بھاگاں پنجابی شاعری دی اس گھنیری روایت نوں سانبھن، سودھن، جانچن، گھوکن تے واچن دا بھرواں اُپرالا نہیں کیتا جا سکیا۔ کھرڑے کتاب خانیاں وچ لُکے رہے یاں گھراں دیاں پڑچھتیاں تے سانبھ کے رکھ دِتے گئے اوہناں نوں پھولن تے ویکھن دی کسے نوں ویہل نہ لبھی۔ ایہویں صدی وچ جدوں چھپن چھپان دیاں سہولتاں وَدھیاں اوددوں بزرگاں دا کلام جیویں کسے نوں یاد سی اویں چھاپ کے ورتا دِتا گیا۔ ایہناں بزرگاں دا کلام لوکائی وچ مقبول سی ایس کارن تھاں تھاں وکدا سی۔ کمائی دے لوبھ وچ کئی اداریاں تے ناشراں ایہدے کئی کئی ایڈیشن چھاپے۔ پر کلام دی سودھ کاری وَل کسے دھیان نہیں دِتا، انج کلام دی نرول شکل ساہمنے نہ آ سکی۔ اِکو بزرگ دا کلام وکھرے وکھرے رنگاں نال پیش ہون لگ پیا۔ رہندی کسر قوالاں تے گاییکاں پوری کر دِتی۔

[۴]

نرالی تحصیل گوجر خان ضلع راول پنڈی دا اِک پُرانا تے تاریخی پنڈ اے۔ رائے زادہ ہرنج ناتھ ''وجہ تسمیۂ دیہات پرگنہ دان گلی وگھرہالہ'' وچ اس پنڈ دے تاریخی پچھوکڑ تے ایس دے ناں بابت لکھدے نیں:

> ''چوں موضع نرالی حقیقتیں دیہہ است اولاً آن دیہہ را نا رو نامی قوم کالو کہ ہنود بود، در482ھ بنیاد نہادہ آباد ساختہ بود۔ چونکہ نام بانی نارو بود ازیں معنی دیہہ را ہم نام نرالی مشہور گردید۔ چنانچہ تاریخ بنیاد آں دیہہ بحساب ابجد چناں نوشتہ اند:
> زنارو قوم کالو بود یاد آباد (482ھ)۔''(1)

ابجد دے حساب نال ''زنارو قوم کالو بود یاد آباد'' دے 494 عدد بن دے نیں جو رائے زادہ دے دسے 482 توں ودھ نیں۔ انج بھاویں 482ھ نوں اس پنڈ دی اُساری دی پکی تاریخ نہیں منیا جا سکدا پر رائے زادہ دے اس بیان نال پنڈ دی پرانت تے اوہدے تاریخی پچھوکڑ دا پتا ضرور لگ دا اے۔ نرالی نال سانگا رکھن والے اِک اُگھے کھوجی صاحبزادہ حسن نواز شاہ ہوراں اپنے اِک لیکھ ''نرالی ایک تعارف'' وچ لکھیا اے جے ایہ تاریخی پنڈ مختلف زمانیاں وچ مختلف ناواں جیویں: نرالی چوہدلال، نرالی سکھوں والی، ڈھونگ نرالی، نرالی شیخوں والی، نرالی شہر تے نرالی شریف نال آل دوالے مشہور رہیا اے۔(2) نرالی دے تھیہیاں کھولے، ماڑیاں، گوردوارہ، تالاب تے مسیتاں ایہدے تاریخی پچھوکڑ دی دس پاندیاں نیں۔

صاحبزادہ حسن نواز شاہ ہوراں اس تاریخی پنڈ وچ اک کتب خانے دی نیہہ دھر کے ایہدی اہمیت وچ ہور وادھا کیتا اے۔ نکی عمرے اوہناں نوں اپنے پنڈ وچ اِک وڈا کتب خانہ قائم کرن دا شوق لگیا جیہدی اُساری لئی اوہناں نے کتاباں اکٹھیاں کرن دا بھرواں اُپرالا کیتا۔ چنگیاں کتاباں اکٹھیاں

کرن مگروں 2010ء وچ ایہنوں باقاعدہ کتب خانے دی شکل دِتی گئی۔ کتب خانے دا ناں اوہناں اپنی دادی صاحبہ دے ناں تے ''مخدومہ امیر جان لائبریری'' رکھیا اے۔ صاحبزادہ حسن نواز دے نادر کتاباں دی کھوج بھال دے شوق نے کتب خانے نوں بہت چھیتی پاکستان دے نجی کتب خانیاں وچ شامل کر دِتا۔ ایم فل دے اِک ودیارتھی واجد علی کتب خانے دا تعارف کراندیاں لکھدے نیں:

> ''لائبریری میں سولہ ہزار سے زائد کتب و مجلات ہیں۔ اکثر کتب کے کئی کئی ایڈیشن اور کئی [ایک] کے اولین ایڈیشن لائبریری میں موجود ہیں۔ لائبریری میں چھ سو سے زائد مخطوطات عربی، فارسی، اُردو، پنجابی، سندھی، سرائیکی اور پوٹھوہاری زبانوں کے موجود ہیں جن میں زیادہ تر مصنفین کے ہی نوشتہ ہیں۔ کئی مختصر و فرد نسخہ ہائے خطی بھی لائبریری میں موجود ہیں۔ اُردو اور پنجابی ادب کا خاصا ذخیرہ ہے، جس میں نایاب اور کم یاب کتب موجود ہیں۔ اسی طرح تاریخ اور علم الانساب پہ بھی خاصا ذخیرہ موجود ہے۔ اسی طرح ہندومت اور سکھ مت پہ نایاب ترین کتب بھی لائبریری میں ہیں۔ خطۂ پوٹھوہار سے متعلق انتہائی نایاب کتب و رسائل بھی لائبریری میں ہیں۔''(5)

مخدومہ امیر جان لائبریری، خزانے وچ دوجیاں زباناں دے نال نال پنجابی زبان دا بہت انمُلا ورثہ سانبھیا ہویا اے۔ پوٹھوہار دے علاقے دے کئی شاعراں، درویشاں تے لکھاریاں دی ہتھ لکھتی بیاضاں، ڈائریاں، خط، شجرے تے کھرڑے ایس کتب خانے وچ موجود نیں۔ پنجابی دے خطی نسخیاں دی گنتی تن سوتوں ودھ اے۔ میں ایس کتب خانے دے پنجابی خطی نسخیاں دا مفصل کیٹلاگ تیار کیتا اے، جو چھیتی کتابی شکل وچ سامنے آئے گا۔ ایہہ لیکھ راہیں اُچ کوٹی صوفی شاعر میاں محمد بخشؒ رحمتہ اللہ علیہ دیاں لکھیاں کتاباں دے قلمی نسخیاں دا تعارف پیش کیتا رہیا اے۔ ایہہ گل فخر تے مان نال آکھی جا سکدی اے جے میاں محمد بخشؒ ہوراں دیاں لکھیاں کتاباں دے اپنے کھرڑے کسے ہور لائبریری وچ محفوظ نہیں۔ ایہناں نسخیاں وچوں چھ کے نسخے میاں صاحب دی حیاتی وچ کتابت ہوئے تے چنگی حالت وچ موجود نیں۔ نسخیاں دے تعارف وچ ایہناں نسخیاں دی اُچیچتا ول جھات ماری گئی اے۔ میاں محمد بخشؒ دیاں کتاباں دی سودھ کاری لئی ایہناں نسخیاں نوں مڈھلا نسخہ بنا کے کم کرن دی لوڑ اے۔ پاکستان دیاں یونیورسٹیاں تے کالجاں وچ ایم اے، ایم فل تے پی ایچ ڈی دی پدھر اُتے ''حیاتی تے فن'' دے اُچیچے ڈھیر کیتیاں سستیاں تے بیکار کماں نالوں میاں محمد بخشؒ جیسے اُچ کوٹی شاعر بزرگاں دے کلام نوں سودھن، بھالن تے کھوجن دا کم ودھیرا لابھے وند اے۔ پنجابی زبان نال جُڑے لوکاں نوں ایس پاسے دھیان دین دی لوڑ اے۔ پنجابی زبان دے وڈے تے اہمیت جوگ متاں نوں سانبھنا تے سودھنا اَج

دے ویلے دی سب توں وڈی منگ اے۔ایس آہر نال لکھے گئے تذکرے تے کئی شاہکار ساہمنے آن گے جو پنجابی زبان دی بھرویں تاریخ لکھن لئی مددوین گے۔

☆☆☆

1۔ہدایت المومنین

مصنف:	میاں محمد بخش قادری
کاتب:	فیض عالم پسر قاضی محمد امین کھڑانی والے
تاریخ کتابت:	ذوالحج، 1317ھ
مقامِ کتابت:	در مسجد چنڈ جھالہ قریب تخت پڑی [تحصیل راول پنڈی]
ضخامت:	88 صفحات
تقطیع:	لمبائی: 13انچ چوڑائی: 8.1/4انچ
حرف:	لمبائی: 10انچ چوڑائی: 5.5انچ
سطراں:	فی صفحہ اوسطاً 22
خط:	نستعلیق ذرا کُو پختہ
کاغذ:	ہلکا بادامی، ملائم، دبیز

مُڈھ:

اوّل حمد خداوند تائیں قادر مطلق ابا
جس داؤد نبی دیاں ہتھ وچہ موم کیتا سی لوہا
کشتی نوح نبیدی رکھی وچہ طوفان قہر دے
یونس پیٹ مچھی دی اندر رکھیا نال صبر دے
ہارون چا کلدار بنائیں کارن اک خلیلے
دُنبہ کرڑ بہشتوں گھلیا بدلے اسماعیلے

چھیکڑ:

کر محتاج نہ غیر کسے دا تُوں دو رباں سوائیں
مرداں وچہ رلاویں میرے دو اوہ ہمت عالی
تک روضہ محبوب تیرے دا جاوے جان سکھائیں
ہووے نصیب نبی دا کر موت شہادت والی
لاول انا القدرہ احمد نبی اوجال

صلے اللہ علیہ وسلم اس تے ختم رسالہ

ترقیمہ: ''تمت تمام شد رسالہ ہدایت المومنین تصنیف میاں صاحب میاں محمد بخش خادم روضہ جناب پیرا شاہ غازی بمقام کھڑی از دست خام نویس فقیر عالم پسر قاضی صاحب قاضی محمد آمین صاحب کھڑانی والے اللھم اغفر وارحمہا رب العالمین مغرب 1317 ہجری در ماہ ذی الحج در مسجد چنڈ جھنگلہ قریب تخت پڑی [تحصیل راولپنڈی] تحریر نمودہ از کتاب بابا صاحب اراضی شریف والہ باسم قاضی صاحب قاضی محمد عالم صاحب نقل نمودہ شد۔''

کیفیت: نسخہ صاف ستھرا، پورا تے پڑھن جوگ اے۔ کاتب نے ہر صفحے تے رکاب دا پربندھ کیتا ہے جیہوں ترک کدھرے وکھائی نہیں دیندا۔ نسخے وچ تھاں تھاں تے عنواناں دیاں جگہاں خالی چھڈیاں گئیاں نیں، شاید کاتب بعد وچ دوجے رنگ دی روشنائی نال لکھنا چاہندا سی پر فیر اوہنوں موقع نہیں ملیا۔ نسخے دے پچھوکیاں چیاں تے اک نظم تے اک اُردو غزل لکھی ہوئی اے۔ نظم وچ قبراں اُتے حاضر ہونا، پیراں دے چڑھاوے چاہڑنا تے میلیاں وچ جاون دی مناہی کیتی گئی ہے۔ اُردو غزل دا مطلع انج اے:

آدم نہیں وہ جسکو عشق کا اثر نہیں
کس کام کا ہی نخل وہ جسکا ثمر نہیں

ایہ دوویں لکھتاں وی اوسے کاتب دی لکھت نیں۔ جتھے کاتب نے 2/ ماہ ذی الحج 1317ھ دی تاریخ لکھی ہے، اس توں ایہ گل وی ظاہر ہوندی اے پئی ہدایت المومنین دی کتابت وی 2/ ذی الحج 1317ھ نوں پوری ہوئی ہووے گی۔

تبصرہ: میاں صاحب دی ایہ کتاب پہلی وار ملک محمد قادری (م: 28 رمئی 1923ء) ہوراں اسلامیہ سٹیم پریس لاہور توں 1912ء وچ چھپوائی تے ایہدا ناں ''ہدایت المسلمین'' رکھیا۔ اس توں بعد وی کتاب دے ایڈیشن چھپدے رہے پر کتاب دا اصلی ناں کدے نہ چھپیا۔ میاں محمد بخش ہوراں اس کتاب دا ناں ''ہدایت المومنین'' ای رکھیا سی، اوہناں دا شعر ویکھو:

ہدایت المومنین ایہ مقتبس کتابوں
جو ہر لا تحقیقی ہے آئیا پاک جنابوں

[ص 85، شعر نمبر 9]

کاتب نے وی ترقیمے وچ کتاب دا ناں ''ہدایت المومنین'' ای لکھیا ہے۔ بشیر مہدی حسن ہوراں اپنے مضمون ''صاحب سیف الملوک کے آثار و افکار''[4] وچ ایس بارے بھرویں بحث کیتی اے۔

2۔قصہ سخی خواص خان

مصنف:	میاں محمد بخش قادری			
کاتب:	میاں برہان الدین چشتی			
تاریخ کتابت:	5 ماہ رمضان شریف 1319ھ			
مقام کتابت:	میانی بورگی [تحصیل گوجر خان]			
ضخامت:	104 صفحات			
تقطیع:	لمبائی:	6.5 انچ	چوڑائی:	4 انچ
حوض:	لمبائی:	5.5 انچ	چوڑائی:	3 انچ
سطراں:	فی صفحہ اوسطاً 14			
خط:	نستعلیق مائل بہ شکستہ			
کاغذ:	گہرا بادامی، نرم و ملائم، دبیز			

مڈھ:

الف اوّلاں رب دا نام لئیے جس نام تھیں کام تمام ہوندے
اُوس نام باجھوں سبھو کام اتے گنیے نام بغیر حرام ہوندے
اللہ پاک رحمان رحیم بارو منگت اوسدے خاص تے عام ہوندے
مگروں پاک محمد نام کریے جس نال حلال طعام ہوندے

پچھیکو:

بارں تے میاں سن اندر قصہ خان خواص دا جوڑیا ای
اُوچی زور کہ اوتوں کنڈے چھاگ کی جیو میوا دوستان واسطے توڑیا ای
گاہڑے واہڑے تے باقر شاہ کارن پھول گلاں کی عطر نچوڑیا ای
ترے نظر محمد بجاندے طمع ایہ غریب نے لوڑیا ای

لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہ

ترقیمہ: "تمام شد قصہ سخی خان خواص بادشاہ بتاریخ 5 ماہ رمضان شریف در سنہ ہجری 1319 بوقت زوال در مسجد شریف میانی بورگی [تحصیل گوجر خان] نشستہ ترقیم یافت خاکسار خاکپائے بزرگان خوش نویس مسکین برہان الدین چشتی عفی عنہ ساکن میانی بورگی بزرگان ام متوطن قدیم از بزرگان گذشتگان شدند و رصاحبان نوشتہ بماند سیاہ بر سفید۔۔۔۔۔ نویسندہ را نیست فردا امید"

کیفیت: نسخہ صاف ستھرا، پورا تے پڑھن جوگ اے۔ حوض دے چواں پاسے سرخ رنگ وا دوہرا حاشیہ اے۔ عنوان فارسی وچ لکھے گئے ہن تے اوہناں واسطے شنگرفی رنگ دی روشنائی ورتی گئی اے۔ نسخے دے درمیان وچ کجھ کاغذ پھٹ گئے سن جنہاں نوں بعد وچ کسے کرشل ٹیپ نال جوڑیا اے اوہناں تھاواں وچ لکھے شعر پڑھنے تھوڑے مشکل ہن۔

تبصرہ: میاں محمد بخش ہوراں ایہ قصہ 1282ھ وچ جوڑیا سی تے ٹھیک 38 سالاں مگروں ایہ نسخہ کتابت ہویا۔ نسخے دی کتابت سمے میاں محمد بخش زندہ سن ایس واسطے ایہ نسخہ اہمیت جوگ اے۔

3۔ قصہ سخی خواص خان

مصنف:	میاں محمد بخش قادری			
کاتب:	نور حسن			
تاریخ کتابت:	11/ماہ ذوالحج 1321ھ، 29/فروری 1904ء، 18 ماہ پھاگن سمت 1960 بکرمی			
مقام کتابت:	کھوڑ کھر تکھڑاں [تحصیل سوہاوہ ضلع جہلم]			
ضخامت:	100 صفحات			
تقطیع:	لمبائی:	6.5 انچ	چوڑائی:	4 انچ
حوض:	لمبائی:	5.5 انچ	چوڑائی:	3 انچ
سطراں:	فی صفحہ اوسطاً 12			
خط:	ناقص، نستعلیق مائل بہ شکستہ۔			
کاغذ:	معمولی، ملائم، سفیدی مائل۔			
مُڈھ:				

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اوّلاں رب دا نام دھیائیے جس نام تھیں کام تمام ہوندے
اوس نام باجھوں جیہو کام اگر کریئے نام بغیر حرام ہوندے
اللہ پاک رحمان رحیم یارو منگت اوسدے خاص تے عام ہوندے
مکّی پاک محمد نام کریئے جس نال حلال طعام ہوندے

پچھیکو:

گاونی واہنی تی باقر شاہ کارن پھول جس کی عطر نچوڑیا ئی

تیری نظر محمدا بخاندی شمع اے غریب نیں لوڑیائی

لا الٰہ الا اللہ محمد رسول اللہ

ترقیمہ: "تمام شد قصہ سخی خواص خان بروز دوشنبہ تاریخ ۱۱ ماہ ذوالحج 1321 ہجری بوقت دوپہر مطابق 29، فروری 1904ء 18 ماہ پھاگن سمت 1960 دستخط مسکین نیاز اکین نور حسن سکنہ کھورکہ [تحصیل سوہاوہ/ضلع جہلم] وطن قدیم بسندور [چشن دور/ تحصیل سوہاوہ] صاحبان امام مسجد کھورکہ گھیکراں۔ تمام فقط بدولتی خود تحریر کردہ است این قصہ سخی خواص خان روتاس والا۔"

کیفیت: نسخے دی کتابت معمولی اے۔ نسخہ پورا تے پڑھن جوگ اے۔ عنوان فارسی وچ لکھے گئے ہن تے اوہناں واسطے شنگرفی رنگ دی روشنائی ورتی گئی اے۔ اس قصے توں پہلاں نسخے وچ کسب نامہ انھیاں، کسب نامہ آہنگراں، کسب نامہ گلکیاں تے سی حرفی از محمد بخش شامل ہن۔

تبصرہ: قصہ سخی خواص خان دا ایہ نسخہ وی میاں محمد بخش ہوراں دی زندگی وچ لکھیا گیا ہے۔ لگدا اے جے کاتب دے ساہمنے اوہی نسخہ سی جس دا ذکر اسیں پہلاں کر آئے آں۔ میاں برہان الدین چشتی ہوراں دے بزرگ وی بسندور دے واسی سن تے نور حسن ہوراں دے بزرگاں دا وطن وی بسندور اے۔ ممکن اے اوہناں دوہواں دے درمیان تعلقات وی ہون۔

4۔ قصہ شاہ منصور

مصنف:	میاں محمد بخش قادری	
کاتب:	نامعلوم	
تاریخِ کتابت:	نامعلوم	
مقامِ کتابت:	نامعلوم	
ضخامت:	13 ورق، 26 صفحات	
تقطیع:	لمبائی: 9.5 انچ	چوڑائی: 6 انچ
حوض:	لمبائی: 8 انچ	چوڑائی: 4 انچ
سطراں:	ہر صفحے دیاں سطراں وکھو وکھ نیں۔ زیادہ توں زیادہ 23، گھٹ توں گھٹ 15	
خط:	ناقص نستعلیق عامیانہ۔ کاتب خوش نویس نہیں۔	
کاغذ:	مٹیالا، کھردرا، معمولی۔	

مقدمہ:

شیخ خاص خدائیدا مرد الٰہا جسدا نام منصور حسین یارو
رہیا بحر عرفان دے وچہ ڈُبیا ہر وقت سدا دن رین یارو
اوسدے پچھے ٹیک حال تے قال سارے کجھ ناہ ہین ذرہ شک یقین یارو
جیہیں حال مثال اساڈڑے نیں اندر تھیں تے باہروں تھیں یارو

چھیکڑ:

دیویں ہر میدان دنیا وچ فتحیابی مرتبے پیراندی بہر خوبی
برکت یار اصحاب تمام پنجتن پاکدے سوہنی سرتہ خوبی
مہربان نا سیان توں ہین قبول پاویں ہووان جہیں مئی دل گیر خوبی
دیویں دین ایمان محمدے نوں تحسین ہوئی جو اوس تقصیر خوبی

ترقیمہ: "تمت تمام شد قصہ شاہ منصور از زبان محمد صاحب جی
شکر شکر ربا قصہ تم ہویا جوڑن والی نوں رب ایمان دیویے
نالی بخشیں دوہ ساریاں مومنان نوں کیویں ساڈوں دے رب ایمان دیویں
نالی ہور جو تختیاں اوکیہاں نیں اوہناں سبھناں تھیں امن امان دیویے"

کیفیت: نسخہ ناقص الاوّل تے ناقص الآخر ہے۔ آخروں قصہ تاں مکمل ہے پر ترقیمہ اگے وں دا اجاڑیا ہے۔ نسخے دی کتابت معمولی اے پر نسخہ پڑھن جوگ اے۔ کاتب خوش نویس نہیں، اوہ عام ناقل ہے بلکہ کتابت وا جانو نہیں۔

تبصرہ: قصہ شاہ منصور، میاں محمد بخش ہوراں دی حیاتی وچ کئی واری چھپیا۔ میرے کول کم گھٹ 1874ء دا چھپیا قصہ موجود ہے۔ ایہ قصہ قادر بخش پیکر دے پرہندے نال مطبع سلطانی، لاہوروں چھپیا۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری ہوراں اگست 1991ء وچ ایس قصے نوں سودھ کے پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور توں چھپوایا۔ اوہناں دے سامنے 1881ء دا چھپیا نسخہ سی جو مکتبہ قادری، لاہور نے چھاپیا سی۔ ستکھ دی گل ہے کہ ڈاکٹر جعفری ہوراں قصے دی سودھ کاری ڈھنگ نال نہیں کیتی۔ اوہناں منصور حلاج تے اوہناں دے افکار و نظریات بارے تاں ڈھیر کتاباں پھرولیاں تے اوہناں وا بہوں کئی گلیاں اُتے چانن کیتا نالے منصور دی "کتاب الطواسین" دا پنجابی وچ ترجمہ وی پیش کیتا پر اصل کم نوں اکھوں پروکھے رکھیا۔ اوہناں قصے دے سودھ کاری ول پورا دھیان نہیں دتا؛ چھپے قصے نوں نقل کرن نوں اوہناں سودھ کاری خیال کیتا۔ نقل کردیاں کاتب نے کئی غلطیاں کیتیاں جنہاں نوں ٹھیک نہیں کیتا گیا، انج متن دی شکل وگڑ گئی۔[5] 2001ء وچ انجم سلطان شہباز ہوراں نے وی ایس قصے نوں ایڈٹ کر کے چودھری برادرز

دے پبلشرتوں چھپوایا۔ پر اوہناں وی متن نوں سودھن، سنوارن دی کھیچل نہیں کیتی، سگوں ڈاکٹر جعفری ہوراں دی کتاب نوں ای تھوڑے بہتے گھاٹیاں واڈھیاں نال اپنا بنا لیا۔ اج اوہ ساریاں غلطیاں جو ڈاکٹر جعفری ہوراں دے پیش کیتے ہوئے متن وچ موجود سن، اضافیاں نال انجم سلطان شہباز ہوراں دے متن وچ وی موجود نیں۔(6)

5۔ سی حرفی میاں محمد بخش

مصنف: میاں محمد بخش قادری

کاتب: نامعلوم (ہمارے پاس خاطر قطب الدین آہنگر)

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 11 صفحات

تقطیع: لمبائی: 9 انچ چوڑائی: 6.5 انچ

حرف: لمبائی: 7.5 انچ چوڑائی: 4.5 انچ

سطراں: ہر صفحے وچ سطراں وکھو وکھ نیں۔ زیادہ توں زیادہ 13، گھٹ توں گھٹ 9

خط: نستعلیق عامیانہ، خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، دبیز، جاذب، تھوڑا کھردرا۔

مُڈھ:

الف۔ اپنی کمائیاں جاتا نویں سبھ مار کی کلیاں چھوڑ کیوں
وو کیہ ٹی میری سو کیہ دی میتوں دست سو کیہ تباہی تھیں موڑ کیوں
ما باپ تے بھیس پیرا نانا کیوں ندی وچ بوڑ کیوں
محمد نیت میری وچ ایتوں نانا جو من لا پریت تروڑ کیوں

چھیکڑ:

ی۔ یاری تساڈی دی تھیں عمر ساری کر بیہہ زاری ویچاں گذاری میں
مٹ و شیر ہوندی یار اسیر ہوئی جتکاں زیر کشتی ہاری میں
میتوں چاہ نہیں کاہ کاہ تیری واہ واہ وتی تیری ہاری میں
محمد ایکی وبلا تبھل لائی ماہین واسطہ نامدی نہاری میں

ترقیمہ: "تمت تمام شد سی حرفی تصنیف میاں محمد صاحب کی باہتمام رسید ہرائی پاسخاطر مشفق مہربان

قطب الدین احمد نوشتہ احمد۔"

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے۔طاق جیاں تے رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔

تبصرہ: سی حرفی دا زمانہ کتابت معلوم نہیں پر کاغذ دی پران تے اطانوں تحفہ رکھدیاں ایہ اندازہ لانا اوکھا نہیں کہ ایہ سی حرفی میاں صاحب دی حیاتی وچ ای کتابت ہوئی ہووے گی۔سی حرفی دے کئی بند غوث پاک دی مدح وچ نیں۔

6۔سی حرفی سسی (عکسی)

مصنف:	میاں محمد بخش قادری
کاتب:	نامعلوم
تاریخ کتابت:	نامعلوم
مقام کتابت:	نامعلوم
ضخامت:	9 صفحات
تقطیع:	لمبائی: 7.5 انچ چوڑائی: 5 انچ
سطراں:	اوسطاً 14 سطراں
خط:	نستعلیق شکستہ مائل۔
	لگدا ہے کہ کسے نے اپنے واسطے کسے نسخے توں نقل کیتا ہے۔

مُڈھ:

الف۔اوّل دے روزوں اگے آیا روپ نیارا ہک اکارا
قطرہ وکھ ہویا دریاؤں، وجیا کر کنارا ، عشق دوتارا
سُن لیکون کیتا مُر آپے کر کیا پکارا، ساز ہزارا
اسرافیلوں تاں کر آیا ، تاں ایہ ہویا پیارا ، جیشارا

چھیکڑ:

ی۔ یارا نائیں چنگا بھیت نی سُنے بیگانہ وچ جہاناں
شاہ منصورؒ اکے رمز وسائی بھریوں کی ٹُرمانہ ہو یکاناں
الانسان بسری وانا سرّہٗ ہوندا بھیت چھپانا ، مطلب پاناں
کاہنوں ہوبتا شور محمد چُپ رہے سو دانا چل پرواناں

ترقیمہ: کوئی نہیں۔

کیفیت: نسخہ مکمل ہے۔ ایہہ عکسی نقل ہے۔ اصل نسخہ سید امتیاز حسین بخاری ساکن تھل ضلع جہلم دے کتاب خانے وچ موجود ہے۔

تبصرہ: صاحب زادہ میاں محمد عمر بخش ہوراں 2011ء وچ میاں محمد بخش ریسرچ انسٹی ٹیوٹ، کھڑی شریف دی چھتر چھاویں "باقیات میاں محمد بخش" دے سرناویں اک مجموعہ چھاپیا ہے۔ ایس نسخے وچ مرتب دے قول موجب اوہ سارا کلام ہے جو پہلاں چھاپے نہیں چڑھیا۔ سی حرفی سسی وی ایس مجموعے وچ شامل ہے۔ میاں محمد عمر بخش ہوراں دا مرتبہ ایہہ کلام وی املا، کتابت دیاں غلطیاں توں پاک نہیں۔ کلام نوں معیاری تدوینی اصولاں دی روشنی وچ مرتب نہیں کیتا گیا، نہ خطی نسخیاں دی دس پائی گئی ہے۔(7)

7۔ قصہ سوہنی مہینوال (عکسی)

مصنف: میاں محمد بخش قادری

کاتب: نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 101 صفحات

تقطیع: لمبائی: 8 انچ چوڑائی: 6 انچ

سطراں: اوسطاً 15 سطراں فی صفحہ۔

خط: نستعلیق شکستہ مائل، عامیانہ۔

ناقل نے عجلت وچ کسے نسخے توں اپنے واسطے نقل کیتا۔

مُڈھ:

یا رب سائیاں تپیا میری آس پہنچا
پور پیالہ شوقِ مینوں اج پیا
مستی اوس شرابدی میں تھیں کدی نہ جا
بخشیں قوت آپ فیر آناں شکر بجا

چھیکڑ:

بخیہ کاری شعر دی کیتی مد نال
عجب کشیدہ کڈھیا یاراں کان رسال

بارھیں ماہ شوال دی چوھدھویں وقت زوال
ہویا تمام محمدؐ قصہ مسئوال

ترقیمہ: کوئی نہیں۔

کیفیت: نسخہ ناقص الاوّل ہے۔ ایہہ عکسی نقل ہے۔ اصل نسخہ سید امتیاز حسین بخاری ساکن تھل/ضلع جہلم دے کتاب خانے وچ موجود ہے۔

تبصرہ: نسخہ قریب دے زمانے دا لکھیا ہویا ہے۔

8۔قصہ شاہ منصور (عکسی)

مصنف: میاں محمد بخش قادری

کاتب: میاں نیک محمد

تاریخ کتابت: 1285ھ (بروز جمعہ)

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 31 صفحات

تقطیع: لمبائی: 8.5انچ چوڑائی: 6انچ

سطراں: 16سطراں۔

خط: شیخ، پکا سوہنا۔

مُڈھ:

الف اول حمد خداء والی جس دھرت اکاس بنایا ئی
زیب زمین دا آدمی سورج کیتا امبر تاریاں نال سوایا ئی
پانی اک تی بار تیں خاک گوندی نعت آدم دا راس کرایا ئی
آدم جتی ملائکاں حکم کیتا اگے اُسدے سیس نوایا ئی

چھیکڑ:

نبی یار نوں بخشیں تون ایمان والی بنا کریں چلاں جہان اُتون
نال عشق دے شیخ شہید ہوون گل آکھی دل زبان اُتون
فر دوستاں بیٹھے اسان ٹکھاویں پلصراط مکان اُتون
ملی یار محمدا پیار کر کے سبھی پچار وچھوڑیا جان اُتون

ترقیمہ: "تمت تمام شد قصہ حضرت شیخ منصور از تصنیف میاں صاحب میاں محمد سکنہ خانقاہ پیرو شاہ

صاحب در تعلقہ کیرلی۔ بدستخط خاموش میاں نیک محمد بروز جمعہ تحریر شد دو است 1285 اللھم اغفر لکاتبہ ولوالدیہ واللہ اعلم بالصواب۔"

کیفیت: نسخہ ہر پکھوں مکمل ہے۔ ایہ عکسی نقل ہے، اصل نسخہ سید کتاب خانہ خانقاہ نوشاہیہ قادریہ سلطانیہ، کالا دیو، جہلم دی ملکیت ہے۔ نسخہ صاف ستھرا تے مِن کچھواں ہے۔ کاتب ایس علم دا جانو ہے۔ رکاب دا پابند کیتا گیا ہے۔

تبصرہ: ایہ نسخہ میاں محمد بخش ہوراں دا سمکالی نسخہ ہے۔ متن صاف تے غلطیاں توں بڑی حد تیک پاک اے۔ قصہ شاہ منصور دی سودھ کاری وچ ایس نسخے توں بڑی مدد لئی جاسکدی ہے۔

9۔ تحفۂ میراں

مصنف: میاں محمد بخش قادری

سالِ تصنیف: 1274ھ [سنہ مبارک ہجری آیا باراں سے چوہتر
جان تصنیف محمد کیتا ایہ مبارک دفتر]

کاتب: امام الدین گجراتی

تاریخ کتابت: 18۔ ماگھ 1921 [بکرمی] مطابق 1281ہجری

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 177 صفحات

تقطیع: لمبائی: 12انچ، چوڑائی: 6.5انچ

کاغذ: ہلکا بادامی، دبیز تے چمکیلا۔

سطراں: 12 سطراں۔

خط: نستعلیق مائل بہ شکستہ، پکا تے سوہنا۔

مُڈھ:

اول حمد ثنا الٰہی پھر بسم اللہ آکھاں
فیر صلوٰۃ سلام محمد ہوون ہزاراں لاکھاں
آل اولاد اصحاب نبیؐ دی جو جو امتی ساری
کہاں درود سلام تماماں تجے بی او جناں باری

چھیکڑ:

شالا اس محمد تائیں دائم وچہ غلاماں
کرسی قبول اوہ شاہ شہانا ہوویاں تم کلاماں

دم اوڑکدی گل طبیب کری اساؤں یاریٔ

کرنی نصیب حیاتے مولا غفلت وچہ بیاریٔ

ترقیمہ: "تمام شد کتاب تحفہ میراں من تصنیف میاں محمد را بحسب فرمائش سید باقر علی شاہ در تاریخ 18 ماہ پوہ 1921 مطابق 1281 ہجری بدست خط فقیر حقیر احقر الاعباد امام الدین گجراتے صورت تمام پذیرفت قاریاں من کن چندین عتاب کر خطای رفتہ باشد در کتاب۔"

کیفیت: نسخہ ہر پکھوں مکمل ہے۔ اس مجلد نسخے وچ تحفہ میراں توں پہلاں "صد پند لقمان" تے بعد وچ سی حرفی در مدح حضرت علیؓ شامل ہن۔ صد پند لقمان دا خط نستعلیق جلی ہے جو بڑا من کھچواں ہے۔ سی حرفی خط نسخ وچ کتابت ہوئی ہے۔ میرا گویڑ ہے پئی جیہناں دی کتابت امام الدین گجراتی ہوراں کیتی ہے۔ اوہ ایس فن دے پکے جانو لگدے ہن۔ عنواناں واسطے سرخ روشنائی ورتی گئی ہے۔ شعر دے دوویں مصرعے آہمنے ساہمنے لکھے گئے ہن۔ نسخے دے پنے پانی لگن پاروں آپس وچ جڑ گئے ہن۔ ایہ نسخہ سید باقر علی شاہ ہوراں دی فرمائش تے تیار ہویا میرا خیال ہے پئی ایہ اوہی سید باقر علی شاہ ہن جو حضرت میاں محمد بخش ہوراں دے مرید تے دوست سن۔ اوہناں دے والد دا ناں محمد شاہ تے بھرا دا ناں حیات علی شاہ سی۔ دوواں بھراواں دے گھر اولاد نہیں سی۔ میاں صاحب دی دعا دی برکت پاروں رب سید باقر شاہ ہوراں نوں پتر بخشیا جیہدا ناں سید مظفر شاہ رکھیا گیا۔ منشی قاسم الدین [1864 تا 1950ء] میاں صاحب دی پہلی منظوم سوانح وچ ایس واقعے نوں اوہناں دی کرامت دے سرناویں نظم کیتا ہے۔(8)

تبصرہ: ایہ نسخہ میاں محمد بخش ہوراں دی حیاتی وچ لکھیا گیا ہے ایس پاروں ایہ نسخہ بڑی اہمیت رکھدا ہے۔

10۔ سی حرفی در مدح حضرت علیؓ

مصنف: میاں محمد بخش قادری

کاتب: [امام الدین گجراتی]

تاریخ کتابت: [1921 بکرمی] مطابق 1281 ہجری]

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 10 صفحات

تقطیع: لمبائی: 12 انچ، چوڑائی: 6.5 انچ

کاغذ: ہلکا بادامی، دبیز تے چمکیلا۔

سطراں: 12 سطراں۔

خط: نسخ عام سیاہی نال۔

مڈھ:

الف انبیاء دے سرتاج اُتّے دن رات درود سلام ہووی
ابوبکر تے عمر عثمانؓ علیؓ اوہدی آل اولاد تمام ہووے
کُل اولیاء دا سردار علیؓ جیہدا سبھ جہان غلام ہووی
جس علیؓ نہ منّا سوہائی بھاہ زندگی اوس حرام ہووے

چھیکڑ:

نبی یار ہوویں غمخوار میرا تیتھیں سار سوال یتیم دائی
اوگھار کریں گھروں گھنا تیتھی بندہ گوڑ احمد قدیم دائی
دسو حال جمال کمال ماہی تیر کرا کرم حکیم دائے
محمد بخش نوں مہر دے نظر بخشو شاہ دا واسطا نبی کریم دائے

ترقیمہ: "تم تمام شد"

کیفیت: نسخہ مکمل ہے۔ اس نسخے توں پہلاں "تحفۂ میراں" تے "صدبند لقمان" دے نسخے جلد وچ شامل ہن۔ متن واسطے کالے رنگ دی روشنائی ورتی گئی ہے تے سی حرفی دے ہر بند وچ تخلص نوں سرخ رنگ نال لکھیا گیا ہے۔ رسولِ خدا تے حضرت علی دے ناں جتھے کدھرے آئے نیں اوہدے اُتے یا تھلے سرخ رنگ نال ای "صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم" تے "کرم اللہ تعالیٰ وجہہ" دے تحریری کلمات لکھے گئے ہن۔

تبصرہ: ایہہ نسخہ میاں محمد بخش ہوراں دی حیاتی وچ لکھیا گیا ہے، ایس پاروں ایہہ نسخہ بڑی اہمیت رکھدا ہے۔

☆☆☆

حوالہ جات:

* اسسٹنٹ پروفیسر (اردو)، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

(۱) مہنت ماتھو، رسالہ نادرہ وجہ تسمیہ دیہات پرگنہ دان گلی و چیر بال (خطی) مکتوبہ ۱۸۹۳ بکرمی؛ برقی عکس مخزونہ مقدمہ امیر جان لائبریری کھوائی؛ ص ۳۳۔

(۲) حسن نواز شاہ "کھوائی ۔ ایک تعارف" مشمولہ قندیل نو کھوائی؛ گورنمنٹ ہائی سکول؛ ۲۰۰۷ء، ص ۱۶ تا ۱۸۔

(۳) واجد علی "مقدمہ امیر جان لائبریری کھوائی تحصیل گوٹہ خان میں موجود چشتیہ اور سہروردیہ کتب کی توضیحی فہرست"؛ مقالہ برائے ایم فل (اردو) مخزونہ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد؛ ۲۰۱۱ء، ص

(۴) بشیر مہدی حسن: "صاحب سیف الملوک کے آبا و اکابر" مشمولہ: المعارف، لاہور؛ ادارہ ثقافت اسلامیہ؛ خصوصی شمارہ ۳؛ مارچ۔اپریل ۱۹۸۶ء؛ ص ۱۰۳-۱۱۵۔

(۵) محمد بخش، میاں: قصہ شاہ منصور (مرتبہ: ڈاکٹر اختر جعفری)؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور؛ ۱۹۹۱ء۔

(۶) محمد بخش، میاں: قصہ شاہ منصور (مرتبہ: انجم شہباز سلطان)؛ راولپنڈی؛ چوہدری برادرز؛ ۲۰۰۱ء۔

(۷) محمد عمر بخش، صاحبزادہ میاں: واقعات میاں محمد بخش؛ کھڑی شریف؛ میاں محمد بخش انسٹی ٹیوٹ؛ ۲۰۱۱ء۔

(۸)

اہ باقر شاہ سید آہے میر پورے وچ نامی
وڈے جوان، دلیر بہادر، جانے خلق تمامی
خوب جوان رنگیلے سوہنے، صاحب زور توانے
نالی یار اوہناں دا بابا اندر اوس زمانے
خاص محب، مرید حضرت دے پکے یار پرانے
دلی رفاقت نال پیارے، خاصے مرد یگانے

محمد بخش، میاں: ہدایت المسلمین مشروح [تشریح و تفسیر مولوی محبوب علی ابن سلطان علی]؛ مظفر آباد؛ نظامت اوقاف؛ ۱۹۸۰ء؛ ص ۱۵۷ تا ۱۵۹۔

قلمی نسخے دا عکس

• محمودالحسن ہمزی

رسالہ یوسف از منشی سردار صادق

وارث شاہی انداز وچ منظوم قصہ یوسفؑ

حضرت یوسف علیہ السلام نبیاں دے گھرانے نال تعلق رکھدے سن اوہناں دے والد حضرت یعقوب علیہ السلام، دادا حضرت اسحاق علیہ السلام تے پڑدادا حضرت ابراہیم علیہ السلام وی اللہ دے برگزیدہ پیغمبر سن۔ حضرت یوسف علیہ السلام دا قصہ قرآن مجید دی سورۃ یوسف وچ موجود اے تے ایہنوں اللہ تعالیٰ آپ ای "احسن القصص" آکھیا اے۔ ارشاد باری تعالیٰ اے:

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَٰذَا الْقُرْآنَ ۔
وَإِن كُنتَ مِن قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ ۔ (1)

کجھ لوکاں دے خیال وچ ایہ قصہ سب توں پہلاں فارسی دے شاعر فردوسی لکھیا سی۔ اوہناں توں بعد عبدالرحمٰن جامی ہوراں زبان و بیان دے بے مثال نمونے پیش کر کے قبول عام حاصل کیتا۔ اردو زبان وچ ایہ قصہ مولوی عبدالحق دہلوی، میراں شاہ ہاشمی بیجاپوری تے مولوی اشرف علی تھانوی ہوراں اپنے انداز وچ بیان کیتا۔ سورۃ یوسف دی تفسیراں قصہ یوسف زلیخا دا سرناواں دے کے ایہ قصہ لکھن والے مشہور پنجابی شاعراں وچ حافظ برخوردار، برخوردار رانجھا، صدیق لالی، عبدالحکیم، احمد یار مرالوی، بوٹا گجراتی، چودھری اللہ بخش، اقبال دائم، مولوی غلام رسول عالمپوری، مولوی دلپذیر، مولوی عبدالستار، مولوی حبیب اللہ، مولوی نبی بخش حلوائی، مولوی فیروز ڈسکوی، مولوی ازہر بھیروی، محمد دین واعظ، مولوی کرم الٰہی، مولوی اشرف لدھیانوی تے چراغ الدین جونیکے والے ذکر جوگ نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں محمد سعید، محمد بخش، چراغ دین، مراد خاں، عمر الدین، محمد ایوب حشمت، پیر محمد صادق، غلام سکندر خاں دی دس پنجابی کتابیات جلد اول وچ پائی اے تے دوجی جلد وچ نذیر احمد، ملک محمد اشرف، محمد نواز خوشتر، اورنگ زیب، اکرم قریشی تے محمد ذو ہوراں دے لکھے ہوئے یوسف علیہ السلام دے قصیاں بارے ذکر کیتا اے۔ (2)

ایہناں توں اڈ بعض لوکاں چھوٹے چھوٹے قصے لکھے تے واقعہ یوسف علیہ السلام بیان کرن دا مڈھ بدھیا۔ ایہناں وچوں کجھیاں دے قصے چھاپے چڑھ گئے تے کجھیاں دے ویلے دی دھوڑ وچ لک چھپ کے منظر توں اوہلے ہو گئے۔

قصہ یوسف علیہ السلام نوں نظمان وچ ایہ ریت مسلمان شاعراں دے نال نال بعض غیر مسلم شاعراں وی اپنائی۔ ایہناں وچ سردار گوپال سنگھ تے جواہر داس ڈابڈے مشہور ہوئے۔ منشی سردار صادق ہوری وی مسیحی عقیدے دے حامل اک شاعر سن۔ جیہناں ایہ قصہ اپنی بے مثال شعری تخلیق لئی چنیا۔ اوہناں اپنے قصے دی نیہہ اپنی مقدس کتاب بائبل تے رکھی۔ ایہ لکھت ماسٹر غلام قادر مسیحی پرنٹر تے پبلشر مسیحی پریس لاہور دے اہتمام نال 1923ء وچ پنجاب ریلیجس بک سوسائٹی (انارکلی) لاہور دے سربندھ ہیٹھ چھاپے چڑھی۔ صادق ہوریں لاہور دی نزدیکی بستی بیگم کوٹ نزد شاہدرہ دے وسنیک سن۔ اوہناں ایہ قصہ یکم مارچ 1918ء وچ لکھنا شروع کیتا تے تن مہینیاں وچ مکمل کرلیا۔ آپوں آکھدے نیں: اُنی سو اٹھاراں تے یکم مارچ شروع جد رسالے دا نوں لیا میں(3) اوہناں نے وارث شاہی بحر وچ ایہ قصہ نظمایا۔ فنی کارگری، کردار نگاری، منظر نگاری تے جذبات نگاری دا انداز وی سراہن جوگ اے۔

مختلف قصے نظماندیاں مسلم تے غیر مسلم شاعراں رب تعالیٰ دی تعریف تے حمد و ثناء بیان کرن دا اچیچا پربندھ کیتا اے۔ تے ایس حوالے نال وارث شاہ تے میاں محمد بخش وغیرہ ذکر جوگ نیں منشی سردار صادق ہوراں وی حضرت یوسف علیہ السلام دا قصہ نظمن لگیاں سبھ توں پہلاں اللہ تعالیٰ دی تعریف کیتی اے۔ جیہدا سرناواں "خدا دی حمد ایہدے کماں دے کارن" دے کے آکھدے نیں:

اوّل حمد ستار غفار سائیں عالم جس نے ہے اواپان کیتا
سب کجھ جہان دے وچ ہے جو چھیاں دناں وچ پیدا رحمان کیتا
پہلے پہل خدا نے مہر کیتی پیدا قدرتیں زمین اسمان کیتا
پہلے نور پھر فضا دے پانیاں نوں وکھو وکھرا اوس نے آن کیتا(4)

منشی صادق ہوری کائناتی تخلیق توں بعد تخلیق آدم تے فیر ایہدی فضیلت بارے لکھدے نیں:

مٹی لے کے اک بنا پتلا ساہ پھوک کے جیوندی جان کیتا
سارے پنچھی پکھیرو تے چوکھراں تے آدم سب اُتے نگہبان کیتا
حضرت آدم نوں کل مخلوق اُتے اللہ پاک نے ہے عالی شان کیتا
دھن دھن خدا دے کارخانے وڈی شان دا پیدا جہان کیتا
کرے صفت ثنا جہان ایہدی جیہے جگ سارا اواپان کیتا
تقوی رکھ توں صادقا اوس اُتے تیرے بخشن دا جتن سامان کیتا (5)

یوسف علیہ السلام حضرت یعقوب علیہ السلام دے پتر سن تے ایہناں نوں یعنی حضرت یعقوب علیہ السلام نوں "اسرائیل" وی آکھیا جاندا سی تے ایہناں دی آل اولاد "بنی اسرائیل" اکھواندی اے۔ ایہناں نوں ایہ وڈیائی عزت تے شرف حاصل سی پئی ایہناں دے والد حضرت اسحاق علیہ السلام

تے دادا حضرت ابراہیم دی عالی شان تے قدر کمال والے ''رسول'' سن ایسی طرح حضرت یوسف علیہ السلام نوں ''نبی ابن نبی ابن نبی ابن نبی'' دی فضیلت حاصل ہوئی۔ منشی سردار صادق حضرت یعقوب علیہ السلام دا ذکر کر دیاں آکھدے نیں:

سنو اک بزرگ دی گل جیہڑوں رہندا وچ اوہ دیس کنعان آیا
اُہدا نام یعقوب مشہور ہے جی اُہنوں جاندا کل جہان آیا
اسرائیل یعقوب دا نام دوجا جیہڑا بخشیا رب رحمان آیا
باراں اوس دے پتر مشہور ہے سن جیہڑے رہندے سے وچ کنعان آیا (6)

حضرت یعقوب علیہ السلام اپنے شرفاں تے عزتاں والے پتر یوسف علیہ السلام نال اتناں دا پیار تے لگاؤ رکھدے سن:

گر چہ یوسف دا شوق دے نال بارہ باپ رنگ رنگ بناؤندا جی
نت یوسف نوں بہت پیار کردا نال پیار دے کول بہاؤندا جی
کدے پیار بیٹی کدے مہر بیٹی باپ یوسف نوں گل لگاؤندا جی
نور بیکری سوہنا جوان یوسف سارے لوکاں نوں چنگا اوہ بھاؤندا جی (7)

حضرت یوسف علیہ السلام نوں اپنے دوجے بھراواں اُتے فضیلت ملن دا وڈا کارن اوہ سُفنے سن جیہناں بارے باپ یعقوب علیہ السلام صدوں ودھ عزیز جھدے سن۔ دو سُفنیاں (خواباں) بارے صادق ہوریں کہندے نیں:

پہلوں سُفنیاں رب نے اِک راتیں سفنا یوسف نوں اِہ وکھایائی
واڈھی کرن دے واسطے بھائی باراں اک کھیتر توں ہتھ چلایائی
بھریاں بنھ باراں سریں دھرن لگے ہسن کھیڈن دا ویلا جد آیائی
اُہدی بھری اسمان ول گئی ہوئی یاراں نیوں سلام بلایائی
دوجی ہور اچنبھے دی گل ویکھو سُفناں ہور عجب ایہہ آیائی
چن سورج تے یاراں ستاریاں نے جیہنوں نیوں سلام بلایائی (8)

ایہناں سُفنیاں بارے یوسف علیہ السلام جتھے والد دے بہت نیڑے ہوئے اوتھے بھراواں دے ساڑے تے کرودھ کیسے بارے جانی خطرے توں دوچار ہو گئے۔ اپنے جانوراں نوں چران لئی ''دو تین'' دیاں چراگاہواں وچ جاندے سن۔ اک دن جدوں یوسف علیہ السلام اوہناں دے قابو آ گئے فیر اوہناں نوں جانوں مارن دی صلاح کردے نیں تے فیر اک بھرا ''روبن'' نے جانوں مارن دی تھاں ''زندہ کھو وچ سٹن'' دی تجویز پیش کیتی جیہڑی قبول ہوئی گئی۔

یوسف دوروں تکیا جاں اُہناں ڈِٹھا قتل کرن نوں ہوئے تیار سائیں
کوئی آکھدا خواب عتاب والا اُہنوں مار کے سٹیے مار سائیں
کوئی آکھدا ماریے ایس تائیں کوئی آکھدا کرو نہ وار سائیں
آکھن اوہ فریب لیساں گیا اوس نوں پاڑ بگھیاڑ سائیں (9)

پھرا ''روبن'' دی صلاح مطابق یوسف علیہ السلام کولوں بچاویں طریق نال چھٹکارا حاصل کر لیا گیا:

روبن سوچدے نال وچار کیتی آکھے گل تاں کوئی بنا دیئے
پھراؤ منندے نوں ماریئے مول ناہیں اِتھے کھوہ دے وچ پا دیئے
اصل گل نہ روبن دی مول ناڑی اوسدی رمزی اُہنوں بچا دیئے
عقل نال صلاح اون اِہ وی یوسف خونیاں کولوں چھڑا دیئے (10)

حضرت ابراہیم علیہ السلام دے پوتے تے اسحاق علیہ السلام دے پتر یعقوب علیہ السلام (اسرائیل) حضرت یوسف علیہ السلام دے والد سن تے ایہ خاندان تے نسل اسرائیلی اکھواندی سی جد کہ حضرت اسماعیل علیہ السلام دی اولاد اسمٰعیلی آکھواندی اے۔ نبی آخر الزماں حضرت محمد ﷺ اسماعیلیاں وچوں پیدا ہوئے ایس لئی بنی اسرائیل اوہناں نال وَیر رکھن پاروں اپنے آپ نوں اُچا تے سُچا سمجھدے سن اوہ خدا تعالیٰ دی نیڑتا تے دائمی رضا حاصل کرن دے ٹھیکیدار سن۔ ایسے لئی کتاب مقدس (بائبل) وچ حضرت یوسف علیہ السلام دا اسماعیلی سوداگراں جیہڑے جلعادوں[11] آئے سن دے ہتھ ویچے جان دا ذکر ملدا اے۔ اینج وی لگدا اے ایہ ناخوشگوار کم اسماعیلیاں دے ہتھوں کروا کے اوہناں نوں ''انسان فروشی'' دا ٹھپہ لگوانا اصل مقصد سی۔ بہر حال بھراواں یوسف علیہ السلام نوں کھوہ سُٹیا تے اپنے وچ اُوہدا کُرتہ اُتار کے رکھ لیا تے روٹی کھان بہہ گئے۔ ''یوسف علیہ السلام نوں اسماعیلیاں دے ہتھ ویچن'' سرناویں ہیٹھ لکھدے نیں:

اِک قافلہ آیا سوداگراں دا جلعادوں کر کے دھائیاں نی
بوریاں اُوٹھاں تے لد کے اوہناں چیزاں دیس چلیس پائیاں نی
مُر روغن بلساں تے دار چینی بھر بوریاں اُوٹھاں تے پائیاں نی
دوروں ویکھ یہودا پکار آکھے ڈاراں اُوٹھاں دیاں لوآئیاں نی
اُوٹھاں والیاں دے ہتھیں ویچ دیئے اِہ گلاں دل میرے وچ آئیاں نی
کڈھ کھوہ وچوں یوسف ویچیو نے کھادا ترس نہ مول ایہناں بھائیاں نی
ویہاں روپیاں تے یوسف نوں ویچیا نے اوہناں کیتیاں بے پرواہیاں نی
صادق بھائی تے ظلم کمایو نے لکھ یوسف ویندا دوہائیاں نی[12]

اِس توں بعد بھرا اِک لیلا (بھیڈ دا بچہ) ذبح کر کے اوہدے خون وچ یوسف علیہ السلام دا کُرتہ ڈبو کے اپنے باپ کول لیجاندے نیں تے بہانہ کردے نیں پئی یوسف نوں بگھیاڑ کھا گیا اے۔ حضرت یعقوب علیہ السلام دی ذہنی کیفیت تے جسمانی حالت بیان کیاں شاعر کمال دی منظر نگاری کردا اے:

بھائیاں اوہ پہ کے تجویز پکی کیتی مکر فریب بنایئے جی
ساڈے باپ نوں خبر نہ مول پہنچے کے لیلے تے چھُری چلایئے جی
لہو بھیڈ دے بچے دا اسیں لے کُرتا یوسف دا وچ ڈُبایئے جی
اوہنوں خون دے وچ ڈبا پیچھے گھر باپ نوں جا وکھایئے جی

مشورہ کر کے فوراً عمل وی کر لیندے نیں تے بھیڈ دے لیلے نوں ذبح کر کے خون حاصل کر کے کُرتہ ڈوب لیندے نیں:

لیا بھیڈ دے لیلے دا خون بھائیاں کُرتا یوسف دا وچ ڈوباؤندے جی
بجو کنڈھ کے بہروں تے پا گھتا گھر باپ نوں آ وکھاؤندے جی
یوسف پاڑ کے بگھیاڑ کھادا ڈاہڈا جھوٹ طوفان بناؤندے جی
کُرتا یوسف دا خون دے نال ڈبا اسیں بیلیوں لبھ لیاؤندے جی(13)

حضرت یعقوب علیہ السلام نے جدوں حضرت یوسف علیہ السلام دا کُرتہ خون وچ لبڑیا ویکھیا تے غماں دے پہاڑ ٹُٹ پئے پدری جذبے تے سدھراں خونو خون ہو گیاں۔ اوہناں دے رنج تے غم نال آکھن تے مجبور ہو گئے۔

کُرتا ویکھ یعقوب نوں ڈوب پیندے رو رو آکھدا یوسفا مار گھیوں
پتہ ہوندا تاں نہ گھلدا میں کے گُرگ دا ہو شکار گھیوں
روٹی ویلے دا پتہ نہ مول میتھوں تیر بیٹے دے وچ توں مار گھیوں
پرت آوندوں یوسفا پھر تکھے اتے دل کے نہ پیا سار گھیوں
لقمہ جا بگھیاڑ دا توں ہو یوں میتھوں غم دے نال گھار گھیوں
صادق زخم کلیجے دے وچ لگے میتھوں دے جگر والا آزار گھیوں(14)

مولوی غلام رسول (ہوشیار پوری) اپنے قصہ یوسف المشہور ''احسن القصص یا یوسف زلیخا'' وچ حضرت یعقوب دے درد و غم دی تفصیل لکھدیاں جذبات نگاری دا بہترین مرقع پیش کردے نیں:

اے فرزندو وچ تہاڈے یوسف دسدا ناہیں
گیا کتھے تُو پھر کد ملسی، روندیاں کر کر آہیں(15)

اسیں ویکھدے آں پئی منشی صادق ہوراں دے تحت الشعور وچ کسے نہ کسے طرح مسلمان

شاعراں دی لکھی ہوئی ''یوسف زلیخا'' ضرور موجود سی اگرچہ اوہناں اپنے قصے وچ عیبرہ بائبل یا کتاب مقدس اُتے ای ٹیکی سی نالے کردار تے واقعات ایتھوں لکیاں مسیحی پچھوکڑ تے جانکاری توں شکھ نہیں بھنولیا لیکن انداز اظہار یعنی دُعائیہ، التجائیہ تے حمدیہ مسلمان شاعراں بارای رکھیا اے۔ ایس دے نال نال سوز تے دردوی روایت وی اوہوای اختیار کیتی اے۔

جان توں وددھ پیارے تے دل موہ لین والے قول تے عمل نال وسدگار پتر دی جدائی نے باپ دے کلیجے نوں وڈھ دتا۔ ایس دکھ نے دُنیا دے سارے شکھ بھلا دتے یعقوب دے ورلاپ نظماندیاں منشی سردار ہوراں کمال دی تصویر کشی کیتی اے:

نت ویکھاں یوسفا راہ تیرا کد چلیوں آویں دلدار بیٹا
کھوٹے راہ گیوں کیہڑی ول گیوں کد ملینگا دس غمخوار بیٹا
چھڈ روندیاں تے کرلاندیاں نوں لبھے پتہ دا تھوڑی لار بیٹا
ساری عمر دا روگ لا گیوں میرے جی نوں نہ قرار بیٹا
رو رو نیر سُکا میری اکھیاں دا میری سار لئیں ایک وار بیٹا
ملک الموت دے لارے تے جیندا رہنا صدقہ جان ہے تینوں انکار بیٹا(16)

اودھر قافلے والے مصر اپڑ جاندے نیں۔ یوسف غلام بنا کے مصر دے بازاراں وچ ویچن لئی لیاندا گیا شاہ مصر دا قریبی مصاحب ''فوطیفار'' خریدار بن کے سامنے آوندا اے:

یوسف بیٹا یعقوب دا مصر اندر وانگوں بردیاں پیا وکاوندا ای
فوطیفار یوسف تائیں مُل لیکے روکڑ ہتھ سوداگراں پاوندا ای
یوسف قبول کردا فوطیفار سندی نال خوشی دے کم چلاوندا ای
فوطیفار آکھے پھڈ قبل یوسف میرے جیو نہ چنگا ایہ بھاوندا ای
گھر بار دا توں مختار ہوویں فوطیفار ایہ گل سناوندا ای
گھر مال متاع سبھ ہتھ تیرے فوطیفار ایہ کم بتاوندا ای(17)

صادق ہوراں مطابق یوسف علیہ السلام فوطیفار دا ملازم بن کے اوہدے گھر وچ رہنا شروع کر دیندے نیں۔ یوسف دا بے پناہ حسن و جمال جتھے ویکھن والیاں نوں گرویدہ کر لیندا سی اوتھے ایہ خوبی اوہناں لئی امتحان دی آزمائشاں تے مشکلاں دا کارن بن گئی۔ فوطیفار دی بیوی جہداناں توریت تے بائبل دے حوالے نال زلیخا سامنے آندا اے ایس حوالے نال ڈاکٹر حفیظ احمد اپنے وچار سانجھے کردے نیں:

''قرآن حکیم دیاں مفسراں نے توریت تے بائبل دی مدد نال ایس نوں زلیخا آکھیا اے تے ایس لحاظ نال ای اپنے بیان نوں تقویت دتی اے۔''(18)

فوطیفار دی بیوی (زلیخا) یوسف علیہ السلام تے عاشق ہو جاندی اے۔ صادق ہوراں وی ایہ قصہ کو حضرات وانگوں ایہدا ناں نئیں دتا صرف فوطیفار دی "بیوی" دا ذکر کیتا اے۔ ایہ عورت اظہارِ محبت توں بعد یوسف علیہ السلام ولوں خوش کن ردِ عمل دی چاہیوان سی۔ جذبات نگاری دا انداز ویکھو کس طرح اے:

فوطیفار دی رن کنجری سی سوہنا ویکھ یوسف بے حال ہوئی
سینہ اگ فراق نے تایا سوہنی صورت یوسف دی ویکھ نڈھال ہوئی
سکھ چین دین رین نہ مول اُہنوں ہتھاں ڈٹھیاں جان وبال ہوئی
آکھے یوسفا چھیتی تے آ میری تیرے نال بے جان وصال ہوئی
جیکر نہ آویں یوسف چھیتی اُتے میری زندگی خواب خیال ہوئی
صادق صدق محال اس رن دا جے اُہدی زندگی ہن محال ہوئی[19]

یوسف علیہ السلام نیک گھرانے دا نیک تے شرم حیا والا گھبرو سی۔ اوس نے عورت دے ملاپ وصال دی پیشکش نوں ٹھکرا چھڈیا اوس اپنے آقا تے گھرانے دے سربراہ دی عزت تے امانت وچ خیانت توں انکار کر دتا:

یوسف آکھدا دے جواب اُہنوں ایڈا پاپ اسیں اوہ نہ مول کریئے
ایڈی وڈی بدذاتی میں کیوں کرساں ایسی گل تے کدی نہ کن دھریئے
ایسی بدی دا کم نہ مول کریئے بچے رب قہار تھیوں نت ڈریئے
کرکے کار شیطان دے صادقا اوئے کیوں ایتھے ان آئی دی موت مریئے[20]

آخر اوہ ویلا وی آیا جدوں اندر دے جذبے دے سیک تے ہجر دی اگ دی شدت ہتھوں مجبور ہو کے مکر و فریب تے حرص و ہوس وچ مبتلا عورت دی جسمانی کوشش نوں ٹھکرا کے یوسف علیہ السلام اگے نس نکلے تاکہ اوہناں دا پاک دامن داغدار نہ ہو جائے:

مکن عورت دے جوش آکھ نا یوسف وکھیاں مول نہ چاوندا اے
پلا اوس نے یوسف دا پکڑ لیتا پر اوہ زور کر کے نکل جاوندا اے
ہتھ چھڈ لیڑا آپ نس جاندا جویں باہروا کے چور جاوندا اے
جہدی رب دے ہتھ وچ لج ہووے اُہنوں صادقا رب بچاوندا اے[21]

یوسف جہڑا گھروں بے گھر تے غربتاں دا ماریا ہویا سی اوس صرف اپنے رب توں ای سارے حالات پیش کر کے بچاؤ دی عرضوئی کیتی۔ مسافرت دی غربت تے مسکینی وچ سوائے رب دے کون کم آوندا اے:

یوسف کرے دُعا خدا کولوں تو ئیں عاصیاں دا مددگار سائیں
میں تاں ماریا ہاں وچھوڑیاں دا کوئی نہیں میرا غمخوار سائیں
ساک انگ نہیں کوئی سنگ میرے میتوں باپ دتا وسار سائیں
واہ واہ بے پرواہیاں تیریاں نی کیہڑے حال میں کراں اظہار سائیں(22)

قصے دے کرداراں تے واقعات دا ذکر کر کے بعض شاعر''مقولہ شاعر'' دے سرناویں ہیٹھ اپنے لفظاں وچ دانش تے حکمت، نصیحت تے سمجھاوتی دیاں گلاں لکھ کے قاری نوں اگواہی دین دا سر بندھ کردے نیں۔ منشی صادق ہوراں وی ایس گل نوں چنگے سانجھے رکھیا اے۔

مقولہ شاعر:

ایس سرناویں ہیٹھ وارث شاہ قصے توں ہٹ کے اپنے ولوں دانش تے حکمت دا کوئی نکتہ بیان کردے نیں۔ ایسے روایت نوں نبھاوندیاں منشی سردار ہوریں ''شاعر دا مقولہ'' لکھ کے عورتاں دی نفسیات تے اوہناں دے مکر کس بیان کر کے نسوانی جذبات واحساسات دا من کھچواں بیان کردے نیں:

توبہ تائب زنانیاں ڈاہڈیاں تھوں جھوٹی بات نوں ہر سے چہ ملاندیاں نی
رتی گل بیان پہاڑ جیڈی جھٹی مدی دگاہ رزباندیاں نی
ہیرو ویس دے سر تے پا جادو جتنے نبی دا سر کٹواندیاں نی
سلیمان دی عقل تے پا پڑدہ دِل رب دی طرفوں ہٹاوندیاں نی
سلیمان سی دانش جگ اندر اوہدی دانش نوں خاک رُلاندیاں نی(23)

حضرت یوسف دا سفنیاں دی تعبیر دسن دی مہارت رکھنا:

صادق ہوری حالات دی منظر کشی کرن وچ ڈاہڈا کمال رکھدے نیں۔ اوہناں ہر واقعہ نوں ڈاہڈے ڈونگھے مشاہدے تے اُتی ہر دے بیانیے نال الیکیا اے جیہی امیجری کر تے اپنی محسوس ہندی اے۔ ہر منظر اکھاں اگے نچن لگ پیندا اے۔ ایہدے لئی کجھ مناظر پیش کیتے جاندے نیں۔

کتاب مقدس وچ ایس بارے بیان اے:

''تب سردار ساقی نے اپنا خواب یوسف سے بیان کیا اس نے کہا میں نے خواب دیکھا کہ انگور کی بیل میرے سامنے ہے اور اس بیل میں تین شاخیں ہیں اور ایسا دکھائی دیا کہ اس میں کلیاں نکلیں اور پھول آئے اور اس کے سب گچھوں میں پکے پکے انگور لگے اور فرعون کا پیالہ میرے ہاتھ میں ہے اور میں نے ان انگوروں کو لے کر فرعون کے پیالہ میں نچوڑا اور وہ پیالہ میں نے فرعون کے ہاتھ میں دے دیا۔''(24)

بادشاہ دے ساقی نوں سفنا آیا:

ساقی ادب تعظیم دے نال جیکے سفنا یوسف نوں آکھ سناوندا جی
ہویا داکھدا ویکھیا خواب اندر غوطے جی اوہ ویکھ کے کھاوندا جی
دانے داکھ دے رس بھجے میرے جی خیال اوہ آوندا جی
بھر کے جام ایک رس نچوڑ کے جی شاہ مصر نوں میں پلاوندا جی
یوسف ساقی نوں دے جواب آکھے تیجے دن شاہ مصر بلاوندا جی
اُہدی سال گرہ دا دن یارا شاہ خوش ہو تینوں سداوندا جی(25)

ایسے طرح بادشاہ دے نانبائی نوں وی سفنا آوندا اے:

نانبائی آکھے خواب ہے مینوں بھی رات آئی جیہو دسدیاں غوطے کھاوندا اے
دھرے تن چھابے سر تے روٹیاں دے کھانا بادشاہ لئی لیاوندا اے
چھابے اُتلے وچ ہے سب کھانا میرے سر تے خوب سجاوندا اے
اِلّاں مار جھپٹے لے جان گوشت اُتے کھاندیاں نوں مزہ آوندا اے
نانبائی نوں یوسف جواب دیوے تینوں شاہ فرعون بلاوندا اے
تیرا سر دھڑوں ڈکو کر دکھی ایک رکھ دے نال لٹکاوندا اے(26)

ایہناں سفنیاں دیاں تعبیراں یوسف نے دسیاں تے اوہ حرف بحرف پوریاں ہوئیاں تے ایس توں بعد شاعر شاہ مصر دے سفنیاں بارے بیان کروا اے:

شاہ فرعون دا پہلا سفنا:

دوجے سال دا جدوں اخیر ہویا آیا خواب بادشاہ مصر تائیں
کنڈے کھلا دریا دے ویکھدا ای ایہویں نکل آیاں وچوں بہت گائیں
موٹی تازیاں سوہنیاں گائیاں نی باہر نکل دریا تھوں چرن سائیں
مگروں ماڑیاں نکلیاں ست گائیاں چرن لگ پئیاں اوہ بھی اوس تھائیں
لسی ماڑیاں کھانگڑاں اوہ گائیاں موٹی تازیاں نوں اوہ جان کھائیں
صادق جاگ کے شاہ دوبارہ ستا ڈٹھی لگ پیا دوجی خواب سائیں(27)

دوجا سفنا:

لگے ست سٹے اک نال اُتے بھرے نال اوہ کنک دے دانیاں دے
مگروں اُنہاں دے ست پھیر ہور نکلے جیہڑے سکے سے دانگ نمانیاں دے

سکے کھا گئے تازے سٹیاں نوں اوتاں بھید سچے رب دے بھانیاں دے
بیٹھی چھڈیاں ہوش حواس اتھے قاصد کھلدا کول سیانیاں دے(28)

پادشاہ فرعون دے سبھ نجومی تے رمال ہوروانے سیانے بے وس ہو گئے۔ جتھے ساقی نوں یوسف دی یاد آوندی اے جیہنں اوہنوں اپنا ذکر پادشاہ اگے کرن لئی پریا سی۔ پر اوہ پادشاہ دے دربار دیاں ذمہ واریاں پوریاں کرن تے بھاؤن دیاں رُجھاں وچ بھل گیا سی۔ جتھے اوہنوں یوسف دی یاد آوندی اے آخر پادشاہ نوں صلاح دیندا اے پئی قید خانے وچوں یوسف نوں سداؤ:

تد ساقی نوں یوسف سچ یاد آیا آکھے شاہ نوں یوسف بلا لیجے
ایہناں خواباں دا انت بتا دیوے جیہڑا جیل تھوں ایہنوں سدا لیجے
شاہ مصر نوں یوسف صلاح دتے کوئی عقل وچ مرد ہوشیار ہووے
دھرتی مصر دی وچ اوہ چہر لگے متاں ایسدے ہور نہ کار ہووے
شاہ مصر آکھے توئیں عقل والا تیرے جیہا نہ ہور مختار ہووے
صادق یوسف دے وچ سی روح اللہ اہدے جیہا نہ کوئی ہشیار ہووے(29)

یوسف دی سیانف تے دانش اتوں بے مثال حسن تے رعب داب پاروں پادشاہ مرعوب ہو گیا ایس اپنا خاص مختار بنان دا اعلان کر دتا:

دتی پادشاہ یوسف نوں چھاپ اپنی نالے شاہی پوشاک پہنا بیلی
ڈونڈی پھیر دتی سارے شہر اندر اہدا نام جہان پناہ بیلی
کاہن مصر دے دی اسناتھ بیٹی اہدے نال کیتا اہدا ویاہ بیلی
بڑی شان دے نال اوہ رہن لگے چنگا اہناں دا ہویا نباہ بیلی
افرائیم منشی دو پتر سوہنے کیتے اہناں نوں رب عطا بیلی
جویں باپ سوہنا تویں پت سوہنے اک تھوں اک سی ماہ لقا بیلی(30)

اودھر یوسف علیہ السلام مصر تے قابض ہندے نیں ایدھر کنعان وچ قحط پے جاندا اے۔ یعقوب دا خانوادہ غربت تے بھکھ توں لاچار ہو جاندا اے۔ خبر پہنچدی اے پئی مصر وچ غلہ وافر اے ایس لئی بھرا اوتھے اپڑ جاندے نیں تے یوسف علیہ السلام دے دربار وچ پیش ہندے نیں:

پہلے جھک کے دعا سلام آکھن مگروں کال دا دکھ سناؤندے نی
پر یوسف نوں آئے نے اوہ سجنے جیہڑے اوس نوں مصر پچاؤندے نی
نظر مار اکو اساں تاڑ لیا اوتاں خبر دے نال نہ آؤندے نی
کسے مار تے آئے ضرور تسیں کدوں چور ساتھوں لکے جاوندے نی

ہتھ بنھ کے عرض گزاریو نے اسیں دانے خریدنے آوندے جی
آکھن دیس کنعان ہے وطن ساڈا چار کر چل اُتھوں ایتھے آوندے جی
اسیں پُت باراں اکو باپ دے ہاں جیہڑے نبی یعقوب سداوندے جی
اسرائیل مشہور کنعان اندر ایہدے حکم کارن اسیں آوندے جی(31)

جدوں باراں بھراواں دا ذکر کیتا تے آئے صرف دس تے ایس لئی جواز پیش کرن لئی آکھدے نیں پئی چھوٹا باپ کول چھڈ آئے آں۔ یوسف علیہ السلام آکھیا چھوٹا وی نال لیکے آؤ تے ایہدی گارنٹی لئی اک بھرا نوں مصر وچ ڈک لیندے نیں۔ ایتھے وچ بھراواں نوں بھرا یوسف یاد آجاندا اے۔ سارے آپس وچ عبرانی زبان وچ گل کتھ کردے نیں تے یوسف ساری گل سمجھدے نیں پر مونہوں کجھ نہیں بولدے سگوں نکرے بہ کے اتھرو کیر لیندے نیں۔ بھراواں نوں اپنیاں زیادتیاں یاد آندیاں نیں۔ روبن ہر کو نال کہندا اے پئی میں تہانوں موڑدا ساں کہ زیادتی نہ کرو۔ آخیر اوہناں نوں اک بھرا اوتھے چھڈ کے واپس کنعان جانا پیندا اے۔ دوبارہ غلہ لین لئی تیاری کردے نیں تے پیو نوں آکھدے نیں پئی نکے بھرا بنیامین نوں وی نال گھل دیو والد انکار کردے نیں روبن یقین دہانی کرواندا اے۔ کال ہتھوں مجبور ہو کے یعقوب آخر راضی ہو جاندے نیں پتراں نوں آکھدے نیں پئی کنعان دے پھلاں دیاں ڈالیاں، روغن بلسان، شہد، پستہ، مر تے بادام نال لے جاؤ نال غلے دی قیمت وی لے جاؤ دعائے خیر کر کے پتراں نوں ودیا کر دیندے نیں۔ اِدھر یوسف علیہ السلام نوں بھراواں دی کچ تے اُڈیک لگی ہوئی اے بھراواں دا یوسف دے ساہمنے آون دا منظر، منظر نگاری دی سلکھنی ونگی اے:

یوسف آیا تاں نیوں کے کرن سجدہ نالے نذر نیاز گزاریاں جے
یوسف باپ دا حال احوال پچھے گلاں سنجھ کے سوچ وچاریاں جے
بنیامین ول نظر اٹھا ویکھے آکھے اِہ ہے جہدی انتظاریاں جے
آکھے تیرے تے سائیں دا رحم ہووے سدا رحمتاں اُہدیاں بھاریاں جے(32)

یوسف نے غلہ وی دتا تے قیمت وی نال لئی پر غلہ دین توں بعد حضرت یوسف علیہ السلام نے داروغے نوں آکھ کے پیالہ بنیامین دے بورے وچ رکھوا تا۔ ساریاں نوں شک دی بنا اُتے روک کے تلاشی لئی۔ اوہدے نتیجے وچ بنیامین نوں اپنے کول روک لیا۔ سارے بھرا اکٹھے ہو کے یوسف علیہ السلام کول آئے۔ تن یوسف نے اپنا آپ ظاہر کر تا سارے بھرا پریشان تے فیر ڈاہڈے شرمندہ ہو گئے۔ ایتھے شاعر دی منظر کشی کمال تے اپڑ جاندی اے:

بارہ یوسف دا نبی پھیر بھرا آیا رو رو آکھدا میرے بھائیو اوئے
میں تاں یوسف تہاڈڑا ہاں بھائی میرے ول دھیان تاں پائیو اوئے

میرا باپ ہے جیوندا اجے تورٹی میتوں اوسدی خبر سنائیو اوئے
تیرے آن کے گلے تاں طو میتوں ٹھنڈاں وچ کلیجے پائیو اوئے
میتوں ویکھیا جتھ سوداگراں دے ویلا او ہن یاد کرائیو اوئے
ہجے تجے ہو کھلے کیوں طو میتوں غم جیو دے وچ نہ لائیو اوئے[33]

☆

میرے باپ نوں جا کہیں او آکھو میتوں آ کے گلے ہن لائیو اوئے
گئی مدتاں گزر تکھیاں نوں آ کے داغ وراگ بجھائیو اوئے
دھرتی جشن دی وسن نوں میں دیاں کل ٹبر نوں ایتھے لیائیو اوئے
گائیاں بکریاں دے وگ نال سبھے ایتھے لیا کے ڈیرے جمائیو اوئے[34]

سارے بھرا واپس جا کے باپ یعقوب نوں سارا ماجرا سناؤندے نیں۔ باپ نوں وچھڑے پتر دے ملن دی بہت خوشی ہندی اے۔ او مصر جان لئی تیار ہو جاندے نیں سارا سامان تے کل کوڑما گڈیاں تے بٹھا کے اوتھے اپڑ دے نیں۔ یوسف باپ نوں اگل واڈھی ہو کے جی آیاں نوں آکھدا اے:

اسرائیل کنعان تھیں سفر کر کے بیرسبع دے وچ ہن آؤندا اے
اپنے باپ اسحاق دے رب اگے اوتھے آن کے نذر چڑھاؤندا اے
اگل واڈھی باپ دے ملن کارن گڈی تیار کر کے یوسف آؤندا اے
دھرتی جشن دی نوں یوسف آیا اے آکھ آ سلام بلاؤندا اے
چھاتی لا کے رووے یعقوب کھلا دلوں حرص جہان بھلاؤندا اے
اوہ تاں یوسف نوں سی دلوں بھلا بیٹھا دلوں گرگ دے منہ چڑھاؤندا اے
مساں مساں میں ویکھیا مکھ تیرا یوسف آخری میل ہو جاؤندا اے
گور ملن دی تیری اُمید رکھی رب سفنے دے وچ ملاؤندا اے
بیٹا ہن میں خوشی دے نال مرساں رب خوشی تھیں میتوں بلاؤندا اے
اِہ دنیا جہان ہر اتفاقی بندہ چھڈ گزر ہوئے جاؤندا اے[35]

حضرت یعقوب کجھ وقت گزار کے بیمار ہو جاندے نیں تے فیر فوت ہو جاندے نیں مرن توں پہلاں کنعان وچ دفن کرن لئی وصیت کر دے نیں:

بیٹے سد یعقوب نے پاس لئے آکھے سنو گلاں میریاں نی
آون والے دناں دی گل دسے اتے دسدا گلاں چنگیریاں نی
برکت اون ولی ہر ایک تائیں ہور وسیاں گلاں بتیریاں نی

مُڑ پاس پیو دا پایو سوہن آخری گلاں اِہ میریاں نی
جیہڑیاں دتیاں ہتھ مَیں دیاں تینوں سارے بھائیاں تھوں چوکھیریاں نی
جر نہ اُٹھاوِیں بھائی تیرے سدا کرن غلامیاں تیریاں نی
رکھی جتھ تیرے بخت تخت جھوٹو یاد رکھیں اِہ گلاں اخیریاں نی
تیرے ہتھوں نہ جائیگا راج ہرگز جد تیک ہتھو دیاں پھیریاں نی (36)

☆

جیہوں باپ دادے وچ جا دفنیں جتھے اپناں دیاں پوستا ڈھیریاں نی
ابراہیم تے سرو دبائے جتھے اوتھے کھڑیں تے کریں نہ دیریاں نی
باپ اسحاق تے رہنا دبائے جتھے اوتھے لے چلیں نال دلیریاں نی
سواس حضرت یعقوب نے دے دتے واگاں رب ول اپناں نے پھیریاں نی[37]

ایس توں بعد صفحہ 36, 37 اُتے حضرت یعقوب دی لوتھ وچ طیباں دا مصالحہ تے خوشبوآں بھر دتیاں تے یعقوب دا جنازہ کنعان ول لیایا گیا۔ بھرا حضرت یوسف یوسف توں ڈاہڈے شرمندہ تے خوفزدہ نیں تے صدق دل نال معافی منگدے نیں تے حضرت یوسف علیہ السلام سبھناں نوں معاف کر دیندے نیں:

قرآن مجید وچ ذکر انج آوندا اے:

قَالَ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ ۖ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ ۖ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ ۝[38]

تے کتاب مقدس (بائبل) وچ بیان ایس طرح اے:

"اور اس بات سے کہ تم نے مجھے بیچ کر یہاں پہنچایا نہ تو غمگین ہو اور نہ اپنے دل میں پریشان ہو کیونکہ خدا نے جانوں کو بچانے کے لیے مجھے تم سے آگے بھیجا۔"[39]

دلوں داغ تقصیر دا دھو بیٹھے جویں عاصیاں نوں یسوع دھوندا اے
مٹھے سخن بولے یوسف نال بھائیاں نال مٹھی زبان سمجھاوندا اے
تساڈی نسل نوں پال سماں رکھ مصر تے تہانوں لاں سنبھال فرماوندا اے
کسے طرح دا غم نہ کرو صادق یوسف بھائیاں نوں سناوندا اے[40]

جدوں یعقوب علیہ السلام دنیا توں رخصت ہوئے یوسف علیہ السلام بھراواں اُتے شفقتاں تے مہربانیاں دا چھتر تان دتا اوس پورے خانوادے دی دیکھ بھال نوں اپنا شعار بنا لیا تے نال مصر دی حکمرانی وی جاری رہی اوڑک یوسف علیہ السلام دا آخری ویلا وی آ گیا۔ تھلے دتے شعری ٹکڑے وچ منظر نگاری، جذبات نگاری دا اپنے نویکلے تے سلکھنے اسلوب وچ اظہار کر دے نیں:

ویلا یوسف دا ڈھکن نزدیک آیا واگاں شہر خموشاں نوں پھیریاں نی
یوسف بھائیاں نوں کول سد آکھے سنو آخری گلاں ایہہ میریاں نی
میریاں ہڈیاں نال لے جاؤنا جے اوس دیس کرو جد پھیریاں نی
ویہے انسوؤں دا جد ہویا ملک الموت نے پائیاں پھیریاں نی
سوائیں چھڈے اتھروں گل کر کے چھٹیاں مصر دے وچ ہیریاں نی
پیا مصر اندر یارو واویلا سب شہناں آن ولیریاں نی
لاش بھر خوشبو صندوق رکھی بھائی روندڑے کل چوفیریاں نی
والی ملک دا اج وداع ہویا کہاں غماں نے آن کے گھیریاں نی(41)

منشی صادق ہوراں اپنے قصے دے آخر وچ واقعہ یوسف علیہ السلام نوں بیان دا کارن تے سبب بیان کر دیاں پڑھن والیاں نوں جس پائی اے پئی اوہناں پنجابی زبان وچ چالو روایت نوں اپنایا اے اوس دے نال روانی، سادگی تے اختصار نوں وی سامنے رکھ کے بڑا جامع تے اثر انگیز بنا چھڈیا اوتھے ایہہ قصہ نظماندیاں اپنے سچی مذہب دیاں تعلیمات نوں وی سامنے رکھیا اے:

قصے یوسف دے نال دی غرض میتوں کیتا بحر پنجابی روان میاں
جویں وچ کلام دے بیان کیتا مہربان ہو کرو جہیان میاں

جو کجھ ڈکھ سے یوسف دے سب دسے پڑھ ویکھ لے توں بیان میاں
سردار صادق دا قول نہ جھوٹھ ہوی پڑھن والڑے نہ اکتان میاں(42)

آخر وچ مصنف رب اگے دعا تے فریاد کردے نیں:

ورد حرف بے عمل میں لکھ بیٹھا توں ایں ہیں مختار غفار سائیں
میرے عاصی دے اتے توں رحم کر دے ڈگا در تیرے گنہگار سائیں
سب عاصیاں نوں توں ایں پار لاویں چاہڑ فضل دے بیڑے غفار سائیں
اوگن ہاری دا بیڑا وگن پیا لائیں پار سائیں لائیں پار سائیں
میتوں بخش خطا جو ہوئی مینتھوں معافی منگنے دا طلب گار سائیں
سجھ واڑا دل توں دے میتوں دعا صادق دی تیرے دربار سائیں(43)

پھیر مصنف اپنے چڑھتے تے تالیف کرن دا سال بیان کر دے نیں تے وارث شاہ دی پیروی وچ ہو بہو اوسے رنگ ڈھنگ نال گل کجھ کر دے نظر آندے نیں:

کوٹ بیگم دا جیوا مشہور یارو جتھے بیٹھ رسالے نوں جوڑیا میں
لکھاں نال پریت دے بیٹھ گوشے کیتا یاراں نال سخن نہ توڑیا میں
اٹھی سو اٹھاراں تے کیم مارچ شروع جد رسالے دا ٹوریا میں
تجے ماہ وچ آن اخیر ہویا ہرگز لکھنی تھیں منہ نہ موڑیا میں
کل جگ نوں او خوشبو دیوے قصہ پھلاں دی لڑی دا جوڑیا میں
جیہے شاعراں یوسف دے بیت لکھے صادق تیجا رسالہ چا جوڑیا میں(44)

ایس توں پہلاں وارث شاہ ہوراں اپنی ہیر تھیں لکیاں ایسے طرح دا انداز بیان اختیار کیتا سی:

حکم من کے سجناں پیاریاں دا قصہ عجب بہار دا جوڑیا اے
فقرہ جوڑ کے خوب درست کیتا نواں پھل گلاب دا توڑیا اے(45)

ایتھے ویکھ سکدے آں پئی کس طرح وارث "پھل گلاب دا توڑیا اے" تے منشی صادق ہوراں "قصہ پھلاں دی لڑی دا جوڑیا میں" آکھ کے نہ صرف روایت نبھائی سگوں بیان تے اظہار وچ وکھراپے دا بے مثال نمونہ پیش کردا اے۔

اکھان تے ضرب المثلاں دا ورتارا:

سید وارث شاہ دی ہیر وانگوں صادق ہوراں دی شاعری وچ وی کئی مصرعے اکھاناں دا روپ اختیار کر جاندے نیں جیہڑے دانش تے حکمت دا نچوڑ بیان کردے نظر آؤندے نیں:

تقوی رکھ توں صادقا اوس اُتے تیرے بچن دا جتن سیان کیتا — ص:2
صادق مکر فریب بنا کر کے اصل گل اُتے پردہ پایئے جی — ص:7
کر کے کار شیطان دے صادقا اوئے کیوں ایویں ان آئی دی موت مریئے — ص:11
جیہدی رب دے ہتھ وچ تیغ ہووے اُہنوں صادقا رب بچاؤندا اے — ص:11
پھل پان گے اپنی کیتیاں دے صادق جنہاں نے عیب کمایئے — ص:13
اہ دُنیا جہان سرا فانی بندہ بھد گزارے جاؤندا جے — ص:33
صادق اُہناں تھوں بھیت کیہ رہے گجھا جیہڑے خاص خدا دے واں ہوئے — ص:14
میں تاں جاندا ہاں ایس جہان اتوں صادق عمر دا سرد بازار ہویا — ص:34
میاں صادقا پانی دا بلبلا توں تیرے دم دی کیہ مجال پیارے — ص:36
صادق جنہاں دے دل سچے پاک رہندے وَیر اُہناں تھوں رہندائے دور بھائی — ص:37

صادق ہوری وی وارث شاہ وانگوں لفظاں نوں ورھا گنڈھا کے اک خاص طرح دا ترنم تے آہنگ پیدا کرن دا چارہ کردے نیں۔ ایس حوالے نال منشی صادق تے وارث شاہ دی لفظی بازی گری

دیاں مثالاں پیش کیتیاں جاندیاں نیں۔

صادق: کسبیترے، وڈتوے، ہوڑا، پچھن والڑے، کچھ والڑے، روندڑے، تھیلوا، تھاوڑے اساوڑے وغیرہ۔

وارث: ارتھلوے، کلیجڑے، سوہنڑے، بندڑے، دینڑاہ، دیلوے، موڑے، کوڑے، ایسے طرح شاعر قافیہ چلیں لگیاں عام ڈگر تے روایت توں ہٹ کے نت نویں لفظاں راہیں وی سونے تے نمی موہنے قافیے گھڑدے نیں۔ ایس حوالے نال صادق تے وارث وچ بے پناہ مماثلت ملدی اے:

صادق: گھتائیں، جھپلائیں، وجھائیں۔

وارث: گھتائیں، پچھتائیں۔

منشی صادق ہوراں بعض ویلے کجھ لفظاں وچ وارث وانگن تبدیلیاں وی کیتیاں تاں جے شعری روانی تے آہنگ دا سیندھ ساہمنے آئے:

کیاں رکتاں ساڈے تے کیتیاں نے، گلاں اوکرن جھیمیاں نے

کدی پاک نہ ہون ماچیاں نے، اُہنوں پرچتیاں نے(46)

وارث شاہی بحر دی من موہنی ونگی پیش کرن دے نال نال اوسے انداز وچ کلام کھن دا سبب تے مقصد بیان کردے نیں۔ لگدا اے منشی صادق ہوراں وارث شاہی طریق نوں کوساہمنے رکھیا سی۔

وارث: حکم من کے جناں پیاریاں دا قصہ عجب بہار دا جوڑیا میں۔(47)

صادق: سمجھا ہووے جے پاک کلام رب دا اوہ دے وچوں ایک گل نواں توڑیا میں۔(48)

مختصر ایہ عرض کیتا جا سکدا اے پئی جس طرح مسکین قصہ گو جواہر داس نے داستان یوسف(49) لکھ کے مسکین پچھوکڑ تے ٹھیٹھ پنجابی زبان وچ قصہ یوسف لکھیا بالکل اوسے طرح منشی سردار صادق ہوراں وی ایہو انداز اختیار کیتا لیکن اوہناں وارث شاہی انداز تے بحر وچ اپنا قصہ یوسف نظمایا تے ایہ گل ذکر جوگ اے پئی صادق ہوراں دا قصہ اپنے انداز بیان، بے مثال کردار نگاری، من موہنی والی منظر نگاری تے جذبات نگاری پاروں زیادہ پسند کیتا گیا۔ رسالہ یوسف وچ اک مختصر مگر چنگے قصے دیاں سبھ خوبیاں سراپا نگاری، منظر نگاری، ہجر وچھوڑے سوز تے درد دیاں گلاں ملدیاں نیں۔ نعمتاں دا زوال تے دُنیا دا بے ثبات ہونا اک عام بول چال دی پنجابی زبان وچ بیان کیتا اے۔ ایہ گل وکھری پئی ایہ قصہ صرف ایک واری 1923ء وچ 2000 دی تعداد تے اک آنہ قیمت مقرر کے چھاپے چڑھیا جد کہ داستان یوسف دوواری ہزاراں دی تعداد وچ چھپیا۔ مسکین پڑھیاراں دے نال نال مسلماناں وی ایہنوں پڑھیا تے سلاہیا کیوں جے ایہدے وچوں ایک تے اللہ دی محبت دے نال نال پنجابی زبان وادب دے ودھان کوئی سید وارث شاہ دی خوشبوئی وی آوندی سی۔

حوالے تے حواشی:

* اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، GC یونیورسٹی، لاہور

1۔ قرآن مجید، سورہ یوسف آیت 3، رکوع 11، پارہ 12

2۔ شہباز ملک، ڈاکٹر۔ پنجابی کتابیات جلد اول (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء)

شہباز ملک، ڈاکٹر۔ پنجابی کتابیات جلد دوم (لاہور: پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر، 2015ء)

3۔ سردار صادق، منشی۔ رسالہ یوسف (لاہور: پنجاب ریلیجس بک سوسائٹی، 1929ء) 40۔

4۔ ایضاً 1

5۔ ایضاً

6۔ ایضاً 2

7۔ ایضاً

8۔ ایضاً

9۔ ایضاً 4

10۔ ایضاً [illegible]

11۔ ''جلعاد والی'' بارے کتاب مقدس وچ ذکر اے۔ ''اور وہ کھانا کھانے بیٹھے اور آنکھ اٹھائی تو دیکھا کہ اسمٰعیلیوں کا ایک قافلہ جلعاد سے آ رہا ہے اور گرم مصالح اور روغن بلسان اور مُر اونٹوں پر لادے ہوئے مصر کو لیے جا رہا ہے۔ تب یہوداہ نے اپنے بھائیوں سے کہا کہ اگر ہم اپنے بھائی کو مار ڈالیں اور اس کا خون چھپائیں تو کیا نفع ہوگا؟ آؤ اسے اسمٰعیلیوں کے ہاتھ بیچ ڈالیں کہ ہمارا ہاتھ اس پر نہ اٹھے کیونکہ وہ ہمارا بھائی اور ہمارا خون ہے اس کے بھائیوں نے اس کی بات مان لی۔ یوسف بیچا جاتا ہے اور مصر کو لے جایا جاتا ہے۔'' 37(27,26,25)

12۔ سردار صادق، منشی۔ رسالہ یوسف، 6۔

13۔ ایضاً 7

14۔ ایضاً 8

15۔ غلام رسول، مولوی۔ احسن القصص، قصہ یوسف زلیخا، ص:

16۔ سردار صادق، منشی۔ رسالہ یوسف، ص: 8

17۔ ایضاً ص: 9

18۔ حفیظ احمد، ڈاکٹر، ''پانگار سعید (احسن القصص) تے اوہدا لکھاری (محمد سعید گوندل)''، ماہنامہ ''وروے گجرات (جولائی اگست 2002ء) 17-22۔

19۔ (نوٹ: ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں پی ایچ ڈی دا مقالہ ''قصہ یوسف زلیخا دا تحقیقی و تنقیدی مطالعہ لکھ کے پنجاب یونیورسٹی، لاہوروں ڈگری حاصل کیتی)۔

20۔ سردار صادق، منشی۔ رسالہ یوسف، ص: 10

21۔ ایضاً ص: 11

22۔ ایضاً

23۔ ایضاً ص: 13

24۔ کتاب مقدس یعنی پرانا اور نیا عہد نامہ (عہد عتیق اور عہد جدید)، (لاہور: پاکستان بائبل سوسائٹی، 2010ء)(40/9-11)

25۔ سردار صادق، منشی۔ رسالہ یوسف، ص: 14-16

26۔ ایضاً ص: 16

27۔ ایضاً

28۔ ایضاً

29۔ ایضاً ص: 18-19

30۔ ایضاً ص: 19

31۔ ایضاً ص: 20

32۔ ایضاً ص: 27

33۔ ایضاً ص: 29

34۔ ایضاً ص: 30

35۔ ایضاً ص: 32-33

36۔ ایضاً ص: 35

37۔ ایضاً

38۔ قرآن مجید، سورہ یوسف، آیت 92، رکوع 4، پارہ 13

39۔ کتاب مقدس ''یوسف اپنے بھائیوں کو بتاتا ہے کہ میں کون ہوں۔'' 45(5)

40۔ سردار صادق، منشی۔ رسالہ یوسف، ص: 37

41۔ ایضاً ص: 37-38

42۔ ایضاً ص:39

43۔ ایضاً

44۔ ایضاً ص:40

45۔ شریف صابر، محمد (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ (لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی محکمہ اطلاعات و ثقافت و سیاحت، حکومت پنجاب، 1986ء)3۔

46۔ سردار صادق، منشی۔ رسالہ یوسف، ص:29

47۔ شریف صابر، محمد۔ ہیر وارث شاہ، ص:3

48۔ سردار صادق، منشی۔ رسالہ یوسف، ص:40

49۔ ایہہ داستان یوسف مشہور سکھ شاعر جواہر داس دا منظوم پنجابی قصہ یوسف اے جیہڑا پنجاب ریلجس بک سوسائٹی انارکلی لاہور دے پربندھ ہیٹھ پہلی واری 1905ء وچ اک ہزار تعداد وچ چھاپے چڑھیا ایہدے کل صفحے 24 سن تے دوجی وار 1929ء وچ 24 صفحیاں اُتے ای دو ہزار دی تعداد وچ چھپیا۔

* ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

پنجابی دا ہمہ جہت شاعر: حافظ محمد عبدالمجید☆

ادب دی دنیا اک لامحدود سمندر وانگوں اے۔ کھوج کاراں تے پارکھاں ایس سمندر وچ غوطے لائے نیں تے تھوڑے کتنے کو نتیجے موتی لبھ کے لوکائی سوہرے دھرے نیں۔ تھوڑے حالے ایس بحر دی تہہ وچ کتنے کو "لولوئے لالہ" لکے ہوئے نیں۔ دنیا دے دوجے ادباں وانگوں پنجابی زبان تے ادب وی اک بہت وسیع سمندر وانگوں اے۔ جیہدی تہہ وچ بڑے بڑے مانک موتی حالی توڑی پارکھاں تے کھوج کاراں دیاں اکھیاں توں اوہلے نیں۔ ایہناں ای موتیاں وچ اک مہان کوی، سوجھوان، مفکر تے شاعر جناب حافظ عبدالمجید وی شامل نیں۔

حافظ ہوراں دا خاندان کئی ورھیاں توں دینی علوم دی جانکاری دے رہیا اے۔ دین دا علم حاصل کرنا تے دین دے علم نوں اگے پھیلانا، رب سچے نال لو تے لوکائی لئی ہدایت دے چراغ بالنا ایہناں دی ریت رہی اے۔ حافظ ہوراں دا اصل ناں محمد عبدالمجید سی۔ قرآن پاک حفظ کرن پاروں حافظ عبدالمجید لکھدے سن۔ ایہناں دے والد دا ناں حافظ محمد نور عالم سی جیہڑے اپنے ویلے دے عالم فاضل تے درویش صوفی منکھ سن۔ حافظ محمد عبدالمجید 1885ء نوں ضلع جہلم توں 25 کلومیٹر مغرب ولے اک پنڈ کری شریف وچ پیدا ہوئے۔(1) مشہور قصبہ سنگھوئی وی ایہدے قریب ای اے۔ کری شریف دے نال اک ہور معروف تھاں ٹلہ جوگیاں اے۔ ایہ ٹلہ جوگیاں اوہو ای اے جتھے آ کے رانجھے نے بالناتھ جوگی کولوں جوگ لیا سی۔ کری پنڈ آپ وی چھوٹے وڈے تے ہرے بھرے پہاڑی سلسلیاں دے دامن وچ اک خوبصورت تے سرسبز خطہ اے۔ ایتھے آپ دے بزرگاں نے اک عظیم درس گاہ وی قائم کیتی ہوئی سی۔ جتھے قرآن و حدیث، فقہ، تفسیر، منطق تے تاریخ وغیرہ دی تعلیم دتی جاندی سی۔ حافظ صاحب نے اپنی تعلیم ایسے ای مدرسے وچ اپنے والد صاحب تے دوجے علماء دی نگرانی وچ مکمل کیتی تے فیر وچ خطیب تے امام مسجد دے فرائض انجام دین لگے۔

حافظ عبدالمجید دے تفصیلی تعارف توں پہلے اسیں اوہناں دے خاندانی پچھوکڑ بارے دس پانا ضروری سمجھدے ہاں۔ علم و ادب، دین تے تصوف، روحانی تے نجی پاکیزگی نال جڑیا ہویا ایہ خاندان کئی پشتاں توں اُپر دسے گئے اوصاف دا نمونہ بنیا رہیا اے۔ ایتھے اسیں حافظ ہوراں دا شجرہ نسب پہلے درج کردے آں۔

شجرہ نسب

حضرت حافظ سروانی یزدانی ← علامہ حافظ اللہ داد حضوری ← علامہ حافظ غلام محی الدین ← علامہ حافظ تاج المحمود عرفانی ← علامہ حافظ ظہورالدین المعروف دھوری صاحب ← علامہ شیخ حافظ محمد مراد قادری ← علامہ حافظ صلاح الدین غازی ← علامہ حافظ محمد سلیمان مجنگوی ← علامہ حافظ روح اللہ نوری ← علامہ حافظ محمد اسلم بے ریا قادری ← علامہ حافظ محمد اشرف قادری ← علامہ حافظ میاں خان ← علامہ حافظ فتح الدین ← علامہ حافظ غلام نبی ← علامہ حافظ نور محمد عالم

علامہ حافظ محمد عبدالحمید

ایس شجرہ دے موجب حافظ صاحب دے جد امجد دا ناں حضرت سروانی یزدانی سی جیہڑے شہنشاہ ہمایوں دے سمے ہجرت کر کے پنجاب وچ آن وسے۔ ایہناں اٹک دریا دے کنڈھے پڑاؤ کیتا۔ ایتھے لوکائی نوں دین دی تعلیم دین دے نال نال اپنے پتر اللہ داد نوں قرآن پاک حفظ کرایا تے نال نال روحانی علم دے گہنے نال وی سجایا۔ ایہو اللہ داد بعد وچ بڑے کرامت والے ولی بنے تے حافظ اللہ داد حضوری دے ناں نال مشہور ہوئے۔ ایہناں بارے قاضی تنویر الدین لکھدے نیں:

> "آپ عالم باعمل اور صاحب کرامت تھے آپ کی مساعی جمیلہ کے سبب کئی ہندو خاندان دائرہ اسلام میں داخل ہوئے۔ مغل بادشاہ جلال الدین محمد اکبر آپ کے عقیدت مندوں میں سے تھا۔ وہ دریائے اٹک کے کنارے قلعہ تعمیر کرانا چاہتا تھا، لیکن دریا کی طغیانی آڑے آرہی تھی۔ آپ کی خدمت میں

> حاضر ہو کر اکبر نے اپنی خواہش کا اظہار کیا۔ حضرت اللہ داد حضوریؒ نے دعا فرمائی، بفضلِ تعالیٰ دریا کے پانی نے اپنا رخ تبدیل کر لیا اور اکبر کے حسب منشا قلعہ کی تعمیر شروع ہوئی۔"(2)

ایہہ گل وی دسن جوگ اے کہ ایس خاندان دے بزرگاں دی اکثریت حفظِ قرآن دے زیور نال آراستہ رہی اے۔ حافظ عبدالمجید ہوراں دی ستویں پشت وچ اک بزرگ حافظ روح اللہ نوری ہوئے نیں جیہڑے بڑے ای عالم، فاضل، ولی کامل تے صوفی سن۔ آپ گجرات رہندے سن، اتھوں اسلام دی تبلیغ تے اشاعت لئی نکلدے تے گلا جوتیاں دے علاقے ڈھوک پتھالوی وچ ٹھہردے سن۔ ایتھے تھوالا ناں دا اک پنڈ سی جیدے مہاراجہ حافظ صاحب نال بڑی عقیدت رکھدے سن۔ راجیاں دی درخواست اُتے آپ نے اوہناں کول قیام کیتا۔ آپ دی خواہش اُتے ای گوی تے جہلم دے پنڈ آباد ہوئے۔ حافظ ہوراں نے گجرات دے نال نال تری شریف وچ "دارالعلوم والحکمت" دے ناں دی اک ہور درس گاہ قائم کیتی۔ ایہدے نصاب وچ تجوید القرآن، حفظ القرآن، فقہ، عربی صرف و نحو، منطق، فلسفہ، فلکیات تے تاریخ وغیرہ شامل سن۔ قاضی تنویر الدین لکھدے نیں:

> "آپ خود عالم بے بدل، فقیہ بے مثل، محدث اور تجربہ کار حکیم تھے۔ آپ کے تبحرِ علمی کا شہرہ دُور دُور تک پھیل گیا۔ دہلی تک سے تشنگانِ علم اس درس گاہ میں علمی پیاس بجھانے آتے اور سیراب ہو کے جاتے رہے۔ حضرت وارث شاہ کے دادا جان بھی اسی درسِ عالیہ کے طالب علم رہے۔"(3)

حافظ صاحب دے والد گرامی حافظ نور عالم دے حالات کجھ ایس طرح نیں کہ اوہناں دے بچپن وچ ای والد ماجد حافظ غلام علی دی وفات ہو گئی۔ وڈے بھرا حافظ غلام مصطفےٰ نے اوہناں نوں ضلع گجرات دے حافظ بہشت طوانوی صاحب دے مدرسے وچ گھل دتا۔ مولانا عبید اللہ دے مدرسے (ڈھوک میکی ضلع اٹک) وچ علم دی ترییہ بجھان واسطے گئے پر تشنگی اجے باقی سی، ایس لئی سیال شریف (چکوال) وچ حضرت قاضی احمد الدینؒ دے مدرسے وچ حاضر ہوئے۔ ایتھوں آپ نے تیراں سال تک قرآن، حدیث، صرف، نحو، فقہ دے دوجے علماں وچ کمال حاصل کیتا تے سندِ فضیلت حاصل کیتی۔ حضرت قاضی احمد الدینؒ بڑھاپے تے بیماری دی شدت پاروں ہن درس و تدریس وچ کافی دقت محسوس کردے سن ایس لئی اوہناں ایہہ ذمہ داری حافظ نور عالم دے سپرد کر دتی۔ قاضی صاحب دے نال ای جا کے سیال شریف حاضری ہوئی تاں حضرت خواجہ شمس الدین سیالویؒ دے مبارک ہتھاں تے بیعت کیتی۔ چار سال بعد ایتھوں ای خلافت وی عطا ہوئی۔ پیر سید حیدر شاہ بادشاہؒ دی خواہش تے حکم اُتے جلالپور شریف وچ قیام کیتا تے اوہناں دے صاحبزادیاں دی تعلیم و تربیت دا فرض انجام دین لگ پئے۔ فیر

گنگھوئی دے دوستاں دی بار بار عرض اُتے کوٹی شریف واپس آ گئے تے اپنے مدرسہ دارالعلوم والحکمت خانقاہ کوٹی شریف وچ علم دے موتی کھیرن لگ پئے۔

ایہناں دی شادی موضع وٹھلیاں دے اک جذب و کیف والے بزرگ حافظ الہ دین دی صاحبزادی نال ہوئی۔ ایہ اک پاک دامن، نیک سیرت تے عبادتِ الٰہی وچ غرق رہن والی خاتون سی۔ شوہر دی وفات توں بعد اپنا بستر چارپائی توں چُک کے زمین اُتے لا لیا تے فیر زندگی ایسے ای طرح گزار دتی۔ حافظ صاحب دے والد گرامی 3 رمضان المبارک 1311ھ بمطابق 10 مارچ 1894ء بروز ہفتہ انتقال کر گئے۔ اوہناں دی وفات اُتے حافظ صاحب لکھدے نیں۔

تیراں سو تے یاراں اوڑک سن ہجرت دا آیا
قدرت رب دی بنیاں نالوں باپ جدا کرایا
عالم نور عالم دا آپے عالم نوں چھڈ چلے
خاکی خاکوں پیدا ہوئے خاک اندر وچ رلے
ہائے اساں تھیں اوہلے ہوئے اوہ مکھڑے نورانی
میلے حشر کرے رب سائیں، مشکل کرے آسانی[4]

حافظ نور عالم نوں اللہ تعالیٰ نے ترے بچے عطا کیتے ایہناں دے ناں بالترتیب حافظ عبدالرحیم، حافظ محمد امین تے حافظ محمد عبدالمجید نیں۔ حافظ محمد عبدالمجید اجے نوں ورھیاں دے سن جدوں اوہناں دے پیو دنیا توں چلانا کر گئے۔ اوہناں دی پالنا اوہناں دی ماں تے وڈے بھراواں نے بڑی گوہ نال کیتی۔ حافظ صاحب نے ابتدائی تعلیم تے اپنے والد صاحب دے مدرسے وچ اوہناں کولوں ای حاصل کیتی سی، بعد وچ وڈے بھرا حافظ عبدالرحیم ہوراں دی نگرانی وچ قرآن پاک حفظ کرن دے نال نال مدرسے دے دوجے کورس مکمل کیتے۔ کیوں جے اپنے مدرسے وچ بھرا وی تے دوجے جید عالم وی موجود سن۔ ایس لئی کسے ہور تھاں جان دی لوڑ محسوس نہ ہوئی۔ ظاہری علوم توں علاوہ عبدالرحیم ہوراں اپنے نکے بھرا دی روحانی تربیت دا ذمہ وی خود لیا تے بڑی توجہ نال حافظ عبدالمجید دے باطن دا شیشہ صاف کر دتا۔ چنانچہ حافظ عبدالمجید اپنے وڈے بھرا بارے لکھدے نیں:

میتھوں وڈے بھائی جنہاں میتوں علم پڑھایا
مولوی عبدالرحیم اوہناں دا نام مبارک آیا
حضرت پیر فضل شاہ جیہوے بنّی صاحب سجادہ
شہر جلالپور دے وچ بھائی نال اقبال زیادہ[5]

1912-14ء دے عرصے وچ پنڈ طوانہ وسدے عزیزاں ول حافظ صاحب دی شادی ہوگئی۔

اللہ تعالیٰ نے آپ نوں چار پتر عطا کیتے۔ جنہاں دے ناں قاضی فضل حسین، حافظ نذر حسین، مظفر حسین، نذیر حسین نیں۔ قاضی فضل حسین دے سب توں چھوٹے پتر حافظ صاحب دے پوتے تنویر الدین قاضی جہلم وچ آباد نیں۔ ایہہ محکمہ تعلیم وچوں ریٹائر ہو کے بزرگاں دے کیتے دینی تے ادبی کم نوں اگے ودھا رہے نیں۔[6]

حافظ عبدالمجید پہلے پہل اپنی مسجد وچ موذن تے امامت دے فرائض انجام دیندے رہے۔ نال نال لوکاں نوں قرآن، حدیث تے فقہ دی تعلیم دین لگ پئے۔ ایہہ انگریزی راج دا سماں سی، مسلمان فوجی افسراں تے جواناں لئی نماز پڑھان تے دین سمجھان لئی علماء دی لوڑ ہوندی سی۔ کجھ عرصہ حافظ عبدالمجید نے ایہہ فرائض وی انجام دتے۔ روایت اے کہ اک وفعہ کوئی فوجی تقریب ہو رہی سی، اوہدا آغاز تلاوت کلام پاک نال ہونا سی۔ تلاوت لئی حافظ عبدالمجید نوں سٹیج تے بلایا گیا، اوس ویلے انگریز جنرل سگار پی رہیا سی۔ آپ نے جنرل نوں سگار بجھان دا آکھیا، اوہنے فوراً ایس تے عمل کیتا۔ تقریب توں بعد اک مسلمان افسر نے وڈی پریشانی نال آکھیا: حافظ صاحب! اج بھرے دربار وچ تسیں انگریز جنرل دی (Insult) کیتی اے کدھرے کوئی سخت کارروائی نہ کر بیٹھے۔ آپ نے فرمایا میں بالکل ٹھیک آکھیا سی۔ قرآن دی تلاوت دے دوران سگریٹ پینا کسے صورت گوارا نہیں۔ دوجے ای دن اوس انگریز جنرل نے مسلمان افسراں سامنے آپ دی بڑی تعریف کیتی تے آکھن لگا کاش بھلے ساڈے پادریاں وچ وی ایہو جیہی اخلاقی جرأت پیدا ہو سکے۔[7]

وڈے بھراواں توں روحانی تے قلبی تربیت چوکھی حاصل کر لئی سی پر اک تشنگی تے تریہہ دا احساس حالی اندر نوں ٹُنبدا پیا سی۔ ایسے تریہہ نوں پورن لئی جلال پور دے حضرت سید غلام حیدر شاہ بادشاہؒ دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ تھوڑے ای عرصے بعد آپ نوں خلافت عطا ہو گئی۔ سید غلام حیدر شاہ حافظ صاحب دے بزرگاں نال گہری محبت پاروں ایہناں نال وی تواضع دا رشتہ قائم رکھدے سن پر جیویں حافظ ہوریں مرشد دا احترام کردے اوہ وی دیکھن جوگ ہوندا سی۔

اک ہور روایت موجب حافظ عبدالمجید دی عمر جدوں پنجی سال ہوئی تاں آپ میاں محمد بخش (کھڑی شریف) نوں ملن لئی گئے۔ مغرب دی نماز دا ویلا سی تے میاں محمد بخش اوس ویلے وضو کر رہے سن۔ اوہناں دا خادم خاص اوہناں نوں وضو کروا رہیا سی۔ آپ میاں صاحب توں ذرا فاصلے اُتے ای گھوڑے توں لہہ کے پیدل چل پئے۔ سلام کیتا تے میاں صاحب نے سلام دا جواب دین توں بعد اپنے خادم نوں فرمایا میں تینوں اک گل کہندا ہوندا ساں یاد اے؟ اوہنے آکھیا قبلہ تسیں آکھدے ہوندے سو کہ مغرب ویلے میرا اک چاہیوان رہندا اے، شیدا کسے دن مینوں ملن لئی آوے گا۔ فرمایا میں اک ہور گل وی کہندا ہوندا ساں۔ اوس آکھیا تسیں کہیا سی کہ اوہدے سر وچ دو چٹے وال ہوون گے۔ فیر میاں

صاحب نے فرمایا جوان! ذرا اپنی پگڑی تے اُتار۔ آپ نے پگڑی اُتاری تے واقعی سر وچ دو وال چٹے سن۔ میاں صاحب نے گلّے نال لایا، نال نماز پڑھائی تے بڑی آؤ بھگت کیتی۔[8]

حافظ عبدالمجید ہوراں اپنی ساری حیاتی دین دی خدمت کردیاں گزار دتی۔ ایہدے نال نال آپ اک صوفی خانوادے نال وی تعلق رکھدے سن۔ ایس لئی دنیا دی بے ثباتی تے آخرت اُتے ایمان دا مکمل یقین سی۔ اوہ اللہ تے اوہدے رسولؐ نال دِلاں دا پیار کردے سن۔ شاعری اوہناں نوں فطرت وَلوں اک انعام دے طور تے ملی سی۔ آپ دیاں کتاباں وچ معراج نامہ، قصہ سسی پنوں، سی حرفی فراقیہ تے کجھ متفرق کلام موجود نیں۔ جدکہ اوہناں دی نعت منقبت، سی حرفی تے دوجے قومی تے سیاسی موضوعات اُتے مشتمل اک کتاب ابرِ نیساں چھپ چکی اے۔ قاضی تنویرالدین صاحب دے دسن موجب حافظ صاحب 10 رجب 1382ھ بمطابق 8 دسمبر 1962ء ایس فانی جہان توں چلانا کر گئے۔ اوس ویلے قاضی صاحب دی عمر 7 سال دی سی۔[9]

حافظ عبدالمجید دی شاعری

حافظ عبدالمجید اک درویش صفت انسان، عالم باعمل مسلمان، صوفی منش تے زہد وتقویٰ دی جیوندی جاگدی تصویر سن۔ اوہناں دے مریداں تے عقیدت منداں دی گنتی ہزاراں تک اپڑدی اے۔ اوہناں دی اولاد تے مریداں دی زبانی اوہناں دی حیاتی دے حالات دا مطالعہ کردیاں ایہ سچائی کھل کے سامنے آندی اے کہ آپ نے دنیا دے لوبھ لالچ توں دور رہ کے اللہ سچے دی عبادت تے اوہدی مخلوق دی خدمت نوں اپنی زندگی دا نصب العین بنایا ہویا سی۔ پنجابی دے دوجے صوفی شاعراں وانگوں اوہ اک عملی صوفی تے درویش منکھ سن۔ اوہ اک بلند پایہ، ہمہ جہت پنجابی شاعر سن۔ اوہناں دی شاعری ایس دور وچ کلاسیکیت دی اعلیٰ مثال اے۔ اوہ لفظاں دی حسنِ ترتیب توں لے کے محاورے، اکھان تے روزمریاں دی برموقع ورتوں، شعر وچ روانی، سادگی، برجستگی پر کے کے تھاں شعری "پرکاری" یعنی بے خودی دے نال نال خوش گوئی ادبی ہوشیاری دا نمونہ پیش کردے نیں۔ لفظاں دے چناؤ وچ عربی فارسی اکھراں دے نگینے جڑدے ہوئے حافظ صاحب جدوں کے آیت کریمہ یا حدیث مبارکہ اصل عبارت نال وزن وبحر وچ سمو دیندے نیں تے شاعر دی اعلیٰ ذوقی تے شعری مہارت دا قائل ہونا ای پیندا اے۔

حافظ عبدالمجید نے عربی، فارسی، اردو تے پنجابی زباناں وچ شاعری کیتی اے۔ پنجابی وچ اوہناں کول حمد باری تعالیٰ، نعت رسولِ مقبولؐ، مناقب وقصائد اولیائے کرام، آل دوالے دے حالات، سیاسی تے سماجی اشعار، دنیا دی بے ثباتی، رب سوہنے دا پیار تے تصوف دے وَنّو وَن نمونے ملدے نیں۔ اوہناں مختلف بحراں وچ اپنے وچاراں دا اظہار کیتا اے۔ لمبی وارث شاہی بحر توں لے کے ست

فعلن والی بحر، مرزا صاحباں والی بحر تے فعلن فعلن فاعلن اوہناں دیاں پسندیدہ بحراں نیں۔ ایتھے اسیں سب توں پہلے اوہناں دے اپنے خاندان بارے لکھی ہوئی اک نظم پیش کرنے آں، ایس نظم وچ حافظ ہوراں اپنے خاندان دا تعارف ایہناں اکھراں وچ کرایا اے:

پڑھنے سننے والیاں ساریاں واقف کراں بھراواں
حال، وطن تے جد اپنی دا تھوڑا ذکر سناواں
تھانہ تے تحصیل ضلع ہے جہلم وچ اساڈا
ساڈے یاراں سیں اساڈی جانیوں ہوگ ڈراڈا
جہلم کولوں لہندے دکھن موضع تزی ہمارا
سدھی سڑک سنگھوئی والی جہلم تھیں چل یارا
وڈے ساڈے گوجر وچوں ایس ملک تے آئے
الفت حب مریداں والی ایتھے بخت بجھائے
حافظ ابن الحافظ آپے عالم ابن العالم
تبلیغوں تدریسوں ماہر جانے سارا عالم
حافظ اللہ داد حضوری پہلے وڈے ساڈے
تیرھویں پشت مجیدا ساڈی جین اوہ مرد خدا دے
پاک مزار شریف اوہناں دا ٹمک نڈی دے نڈے
حضرت جی کر سدن اوہناں لوک خدا دے بندے
اوتھوں لے تک ایتھے توزی سارے حافظ عالم
شالا روز قیامت توزی رہے گھرانہ سالم (10)

ایتھے اسیں حافظ صاحب دی حمد تے نعت دے وکھو وکھ نمونے قارئین ساہمنے پیش کراں گے۔

ایہناں وچ حافظ ہوراں نے شان خدا تے شان مصطفیٰؐ نوں کیویں سلیقہ مندی نال شعراں دا جامہ پہنایا اے۔ حمد دے اردو شعر پہلے ویکھو:

میں ہوں بدکار و گنہ گار و سیہ کار و اثیم
تو ہے ستار و عفو کار و کرم بار و رحیم
فضل تیرے کا خزانہ عام ہے کر لطف عام
سارے مومن مرد و عورت بخش یا رب السلام (11)

ہن حضور پاکؐ دی نعت دے کجھ پنجابی شعر ملاحظہ کرو:

سینہ تد نال سجیے مسند پیغمبری

شرم کھاوے تکھ جرا تک آفتاب چنبری
اس جہان تے اُس جہان اُمت دا ہیں غمخوار توں
کے پیغمبر نہیں کیتی اجہی اُمت پروری
ذکر تیرے وصف دا کیتے تھک عاجز ہے زبان
مدح تیری توں ہے عقل و فکر کولوں وڈی
رکھ شفاعت دی امید عبدالمجیدا عاصیا
سچ توں کرسیں چار یار مصطفیٰ دی چاکری[12]

"در مدح چہار یار کبار آں سید الابرار" دے سرناویں ہیٹھ چونہہ یاراں دی مدح دی بیان کیتی گئی اے۔ کجھ شعر قارئین دی سہولتی حاضر نیں:

اس اول یار ابوبکرؓ صدیق زمانہ
جس غار اندر بھی یار سنگ کیتا گزراں
کھا ڈنگ ڈنگوڑے ناگ دے ساں پاؤں ہلاں
راہ مولا دے مال دھن یک لخت لٹانا
فر حضرت عمرؓ جو دین دا بازو سرانہ
جس حق انصاف جہان تے کیتا مردانہ
جیہدی ہیبت خوفوں کنبدے سلطان زمانہ
اوہدا عدل جہاناں خیا اتے رب نوں بھانا
فر تریجا یار عثمانؓ ہے من مسلمانا
جیہدا "ذوالنورین" خطاب ہے آقا فرمانا
جیہدے حق نبیؐ فرمایا اے دوست جاناں
رفیقی فی الجنۃ ہوویں توں ہی شانا
ہے بڑے مراتب والڑا شیر یزدانہ
اوہ والد حسنؓ حسینؓ دا شہزادے نور جہاناں
جو بہت پیارا نبیؐ نوں جیویں دلبر جاناں
جیہنوں لحمک لحمی پیار سنگ حضرت فرمانا[13]

اک صوفی شاعر ہون دے نال نال حافظ عبدالمجید ہوراں کول وعظ تے نصیحت دا لماچوڑا بھنڈار موجود اے۔ اوہناں کول نصیحتاں دے کئی وکھو وکھ پہلو نظر آندے نیں۔ اوہ ہر ویلے اللہ سوہنے دی یاد وچ

محو رہندے سن۔ ایسے نسبت نال موت نوں وی ہر ویلے یاد کردے سن۔ پچھلے شعراں وچ اپنے سجناں اگے بینتی کیتی اے کہ مرن توں بعد ساتھوں بھُل نہ جانا کدی کدی دعاواں وچ یاد کرنا۔ لکھدے نیں:

عبد مجید غریب بندے دی عرض سنو دل لا کے
رکھنا یاد غریباں تائیں بہنا نہیں بھلا کے
اسیں وی وانگ تساڈے آہے بندے مجلس لا کے
ہسن کھیڈن نال سنگاں دے خوشیوں دل پرچا کے(14)

اجّن چیت سنگاں وچ بہندیاں موت پنجے وچ پھڑیا
جگ جیون دے گھوڑے اُتوں سر پرنے ہو جھڑیا
نہ اوہ سنگ رہے تے نہ اوہ سیاں تنگ پیا دل اڑیا
آکھ مجید ڈاہڈے ہتھ کانی لکھیاں کسے نہ پھڑیا(13)

ایسے نظم وچ اللہ تعالیٰ دی رحمت تے اوہدے خوف دا اظہار انج کردے نیں:

اک امید فضل دی اوہ بھی سُنی فرمان رہی ہے
لا تقنطوا من رحمة الله بات کروڑ لکھی ہے
نالے سخت عذاب ستاون دوزخ اگ بھکھی ہے
خوف امید اندر پھس جندڑی تاندی وانگ کھچی ہے(14)

علم تے عشق دی ضرورت تے اہمیت بارے آپ لکھدے نیں:

علم جیہی نہیں دولت کوئی اندر دوہاں جہاناں
بن علموں کیہ فرق مجیدا انساناں حیواناں
علموں باجھ پچھان نہ ہووے ذات صفات الٰہوں
علم کریندا روشن سینہ کڈھے ظلمت چاہوں
عالم جیہڑے عمل کریندے نائب اوہ نبیؐ دے
اوہا کامل مرد اللہ دے ثابت جیہاں عقیدے
حکمت، دانش، عزت، صحت، مال، اولاد اقبالوں
نہیں انسان مکمل ہوندا بِن عرفان کمالوں
عشقوں باجھ عرفان نہ حاصل عشق خرید پیارے
تاں تاں عشق نہ حاصل جاں جاں لالچ فخر نہ مارے(15)

ایہناں شعراں وچ نہ صرف خوبصورت تقابل کیتا گیا اے سگوں ایہہ صنعتِ تضاد دی سوہنی وَنگی پیش کردے نیں:

عالم نال مقابل ہو کے جاہل جِتے نہ وڈا
سڑ جاوے مسجد نوں ڈھاوے فر سڑدے دا سڑدا
قیمت لعل نہیں گھٹ جاندی جتھے اندر جھڑیاں
گھٹیا عزت کدی نہ پاوے اُڈ فلک تے چڑھیاں
گھٹیا اُڈ فلک تے جاوے فر گھٹیے دا گھٹیا
وڈا جام سبری بھجے فر وڈے دا وڈا (16)

دین دے احکام اُتے عمل کرن تے ادب دا درس انج دیندے نیں:

طلے بانگ تے فوراً چپ کریے جتھوں ادب نوں کدی گوایئے نہ
گلاں وضو دے وچ نہ کدی کریے داتن کرن تھیں کدے کترایئے نہ
جا کے وچ میت نہ شور کریے زورو زور جوانی دکھایئے نہ
پنج وقت نماز ادا کریے حکم رب دا کدی بھلایئے نہ
دین اسلام دی سدا تبلیغ کریے گلاں دنیا وچ وقت لنگھایئے نہ
کریے عاجزی مال تے ہو اگے بڑھے ہون تے فر دکھایئے نہ (17)

ہُن اک ہشت بند (اٹھ مصرعیاں دی) سی حرفی دا اک بند ملاحظہ کرو جیہدے آخری مصرعے دا قافیہ وصال ہے، کمال بے بدھیا گیا اے:

الف آویں یار پیاریا
تیرے ہجر جگر نوں ساڑیا
تدھ میں دل سوں نہ چت ہے
میتھوں ایہہ سیاپا نت ہے
مرا اندر تل تل بجھدا
میتھوں ہور نہیں کجھ سجھدا
نت ایہو لیکھے لاوندی
کد قسمت وچ وصال ہے (18)

"دنیا میلہ دو دن دا" دے سرناویں ہیٹھلے وارث شاہ دی بحر وچ اک بند ویکھو۔ ایہہ اوہ بند اے جیہڑا سی حرفی دی ہیئت وچ لکھیا گیا اے۔ انداز وی وارث شاہ نال رلدا ملدا اے:

الف: اج اجوکڑی رات میلہ بھلکے کوچ مسافراں ڈیرڑے نی
وطن سکدے مارے وطن والے اساں وت نہ پاونے پھیرڑے نی
لے نی اجے مل لے گل لا کے بھلکے چین گے چندھ لیرڑے نی
میلہ ٹب دا تک مجید سائیاں چلے جاندے چنگ چنگیرڑے نی (19)

سی حرفیاں کجھ ونگیاں ہور وی ویکھ لوو:

اجن چیت وچھوڑ کے دور لے گئی کتھے دھاڑ فراق دی کھلی سی جی
تقدیر دے نال نہ زور کوئی ایہ کے تھیں بھی ناہیں ٹلی سی جی
لوہو روندیاں اکھیاں لال ہوئیاں اندر بیج فراق دی ہلی سی جی
رُنی وچ پردیس مجید سائیاں جیہڑی جند وچ لاڈ دے پلی سی جی (20)

تیرے فضل دا سدا دربار کھلا منگتی بار عاصی بچے منگدے نی
دوست دشمناں کجھ نکھیڑ ناہیں تیتھے دان پاندے رنگ رنگ دے نی (21)

نیت صاف تے کم وی راس ہوون نیت کج تے کم وی کج جانی
نیت صاف اخلاص دے نال رکھے دنیا دین دووے جاون کج جانی (22)

میاں محمد بخش ہوراں دی بحر وچ دو ہور ونگیاں ویکھو:

کونوا مع الصادقین سنایا حکم تماماں
سنگت کرو اوہناں دی جیہڑے صادق نیک کلاماں
اوہا رنگ تساں نوں چڑھسی جیہڑا ایہناں چڑھیا
پر وچ شرط ہے طلب تساں نوں اس نیت پر کھڑیا (23)

لیطمئن قلبی جتھے کہے خلیل پیارا
کون مجید اس تھیں وڈا وصف منن ہارا (24)

ٹریاں کماں دا تک سارا مطلب دی اشنائی
درد دوے تاں لیاری پیاری تہیں تاں کوہن قصائی (25)

آ ساقی دے جام لبالب ہمت والی سے دا
بخشیا جس کیانیاں تائیں لقب مبارک سے دا

برکت جس دی لنگھیاں لوہیاں تخت ملے سلطانی
میں وی آیا کان سخن تھیں کڈھ کڈھ دُر معانی
زیور سخن اندر جڑ دیاں سو ہجھی جس جس جائی
چڑھے ورق کتابے تائیں ٹھٹھکی روپ معانی (26)

مائی باپ جگ تے ہوندے فضل اللہ دا سایا
سو دم کرماں والے جنہاں اس نعمت نوں پایا
جس سر اُتوں رب بنایا ایہ رحمت دا سایا
وتی بار نصیباں اس نوں وچ غماں دی تایا
ہر بچے تھیں بچے ہوون نام یتیم جنہاں دا
کیا مان ہے دُکھ بھریا قلب یتیم تنہاں دا
میں وی پڑھدا ساں اس ویلے تریجا سی سیپارہ
چھوڑ یتیم ٹرے جد باپو دل غم تھیں سی پارا(27)

حافظ عبدالمجید پنجابی دے نال نال اردو دے وی اچھے شاعر نیں۔ اوہناں دی کتاب ''امرنیساں'' وچ بعض کلام اردو دا وی شامل اے جیہدے وچوں وگی وجہوں کجھ شعر پڑھن والیاں دی نذر کرنے آں:

للہ الحمد کہ آج ہمیں یہ وقت بھی رب نے دکھلایا
اسلام کی فوج اسلامی پر اسلام کا پرچم لہرایا
افواج عساکر پاکستاں، للہ الحمد کہ ہیں یکجاں
کیا صدر کیا وزراء اُمرا کیا سندھی پنجابی افغاں
یہ اختلاف زبانوں کا مظہر ہے خدا کی شانوں کا
اک نسل و اک خون ابدانوں کا اک باپ ہے سب انسانوں کا(28)

آخر تے اسیں حافظ صاحب دے دو شعر پیش کرنے آں جنہاں وچ اوہناں علامہ اقبال وانگوں مسلمان قوم نوں وقت توں پہلے ای آون والے خطریاں توں واقف مہیا کرن دا جتن کیتا اے۔ مسلماناں دے آپسی جھگڑیاں، اختلافات، فرقہ بندی تے دوجے کوہجاں دا ذکر کر کے حافظ صاحب دسدے نیں کہ سبھے تسیں نہ سمجھے تے غیر دشمن تہاڈے خلاف بڑا اوڈا محاذ کھول کے بیٹھا ہویا اے۔ آپ لکھدے نیں:

وہ مقصد آج ہوا ظاہر دنیا کی خاص عدالت میں
منصوبہ ہے دہشت گردی کا محفوظ کسی کی کفالت میں

سمجھے گا نہ مسلم اس کو اگر یہ وقت تو پھر پچھتائے گا
بدنام بھی ہوگا دنیا میں گھر بھی اپنا لٹوائے گا(29)

مکدی گل ایہہ اے کہ حافظ عبدالمجید ویہویں صدی وچ اوس صوفی ریت نال تعلق والے شاعر سن جنہاں شریعت تے طریقت نال نہ صرف زندگی گزاری سگوں عملی طور اُتے ایس دا ای پرچار کیتا۔ اوہناں اپنے صوفیانہ وچاراں نوں جیس ڈھنگ نال پنجابی شعر و ادب دا روپ دِتا ایہہ اوہناں دی وکھ طور تے خوبی بن گئی اے تے اوہناں دا ناں پنجابی شعری روایت وچ اک اُچے صوفی شاعر دے طور تے سدا زندہ رہوے گا۔

حوالے تے حاشیے:

* اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

☆ کجھ عرصہ پہلوں حافظ صاحب دی اک کتاب ''ابرِ نیساں'' اکھوں گزری تے اسیں اک پل تُل کتاب دا ہکلال دیکھ کے پاسے دھر دتی کہ خورے ایہہ کتاب اُردو شاعری اُتے مشتمل اے۔ پہلے اک دو شعراں دی اُردو تے فارسی وچ ای سن پر جدوں دوبارہ موقع ملن تے اسیں کتاب نوں کوہ نال پڑھیا تے پتا لگا کہ پہلیاں دو چار کتیاں پچھان شعراں توں علاوہ ایہہ تے پنجابی شاعری دی کتاب اے۔ ایہدا صرف ناں پرانی پنجابی شعری ریت موجب فارسی وچ لکھ دتا گیا اے۔ فیر جیوں جیوں اسیں کتاب نوں پڑھدے گئے۔ شاعر دی فکری اُچیائی تے پختگی دے اپنے سوہنے نمونے ساہمنے آئے کہ حافظ عبدالمجید ہوراں دی شخصیت بارے مزید جانکاری حاصل کرن نوں من کاہلا ہو گیا۔ ایسے سلسلے وچ اوہناں دے پوتے محترم تنویر الدین قاضی ہوراں نال فون اُتے گل بات ہوئی۔ اسیں ڈاکٹر محمد ریاض شاہد نال جہلم دا سفر کیتا تے قاضی صاحب نال انٹرویو کر کے حافظ محمد عبدالمجید ہوراں دی حیاتی بارے لاجوند معلومات حاصل کیتیاں جیہڑیاں اسیں قارئین دی سیوا وچ پیش کر رہے آں۔

1- محمد عبدالمجید، حافظ، مولانا۔ مرتبہ قاضی تنویر الدین، (لاہور: ساجد پبلشرز، 2014)8۔

2- محمد عبدالمجید، حافظ، مولانا۔ ابرِ نیساں (لاہور: ساجد پبلشرز، 2014)10۔

3- محمد عبدالمجید، حافظ، مولانا۔ ابرِ نیساں، 17

4- ابرِ نیساں، ص 21

5- (راقم دی تنویر الدین قاضی نال ملاقات جہلم اوہناں دے گھر ہوئی۔

6- (تنویر الدین قاضی ہوراں نال انٹرویو)

7- تنویر الدین قاضی ہال انٹرویو

8- قاضی تنویر الدین ہال انٹرویو

9-

10- ابر نیساں، ص 51

11- ایضاً

12- ایضاً ص 147 تا 152

13- ایضاً ص 60

14- ایضاً ص 61

15- ایضاً ص 74

16- ایضاً ص 80

17- ایضاً ص 101

18- ایضاً ص 102

19- ایضاً ص 130

20- ایضاً ص 131

21- ایضاً ص 132

22- ایضاً ص 133

23- ایضاً ص 86

24- ایضاً ص 87

25- ایضاً ص 89

26- ایضاً ص 95

27- ایضاً ص 99

28- ایضاً ص 72

29- ایضاً ص 71

* ڈاکٹر عاصمہ قادری

"روٹی میری کاٹھ کی"

فوائد الفواد (جلد دوجی)

شیخ فرید الدین مسعود (1178-1271) ہوراں دی شاعری پنجابی زبان و ادب دا اصلا سرمایہ اے۔ فرید دا عام جیون ورتارا کیہ سی ایس بارے کجھ جانکاری اوہناں دے مرید تے خلیفہ خواجہ نظام الدین (1238-1325) توں ملدی اے۔ کتاب فوائد الفواد وچ امیر حسن سجزی (1254-1337) دیاں یادداشتاں نیں۔ اپنے مرشد خواجہ نظام الدین دی سنگت سنیاں۔ خواجہ نظام الدین اپنے سنگتیاں نال بیٹھے گل کردیاں اپنے مرشد فرید نوں یاد کردے نیں۔ امیر حسن سجزی دی لکھت اوہ ساریاں یاداں لکھ سانبھیاں۔ فوائد الفواد وچ کل 188 مجلساں نیں۔ "لکھت" دے سرناویں ہیٹھ شیخ فرید بارے ہوئی گل وکھری اے تے "وچار" وچ پوری مجلس دا ویروا ہے۔ گل جدوں تیک اپنے آنڈ گوانڈ دے رنگ نال نہ جڑے اوہ پوری سمجھ نہیں آؤندی۔ ادھوری سمجھ فرید دے جیون ورتارے تے شاعری دی جڑت نوں نتاردی نہیں۔ سو فوائد الفوائد دی دوجی جلد دیاں کجھ مجلساں دا ویروا ہے ایس مضمون وچ۔

لکھت:

خواجہ نظام الدین دسیا میں تن واری شیخ فرید الدین مسعود ہوراں نوں ملیاں، ہر ورھے اک وار۔ اوہناں دے مرن مگروں ست یاں چھ وار جس چیتے نہیں پیا داجا ہے کہ دس وار حاضری دتی اے فرید کول۔ شیخ جمال الدین ہانسی توں ست وار فرید کول آئے۔ نجیب الدین متوکل جد پہلی وار آئے تے دعا کرائی بار بار آون دی۔ فرید آکھیا تسیں آؤندے رہسو۔ اوہ اٹھاراں وار فرید کول آئے مڑ آکھیو نیں، دعا کرو میں ہور آواں جیویں پہلاں کہی آسی تا کہ میریاں ویہہ (20) حاضریاں ہو جان۔ فرید چپ رہے۔ نجیب الدین سمجھے سنیا نہیں تے گل پھیر کیتی، پر فرید ولدا نہ دتا۔ ایس توں پچھے اوہناں دا فر میل نہ ہویا۔ (1)

وچار:

ایس مجلس وچ ملن بارے گل ہوئی میل ہے کیہ؟ تے میل دا کم کیہ اے؟ خواجہ نظام الدین نے جمال الدین ہانسی تے نجیب الدین متوکل دے فرید الدین نوں ملن بارے دسیا پھیر بہاؤ الدین

زکریا دے شیخ شہاب الدین نوں ملن بارے دسیا کہ اوہ ستاراں دن رہے اوہناں کول تے بخشش لے لئی۔ مڑ ملن لئی نکلے تے بغداد توں شیخ جلال الدین تبریزی موڑ لیائے کہ شیخ دا ایہی حکم اے۔ بہاؤ الدین زکریا نے ستاراں دیہاڑیاں وچ مرشد توں اوہ لے لیا جو پہلے ملن والے ورھیاں وچ حاضری وچ نہ لے سکے۔ مریداں گلہ کیتا تے شہاب الدین ہوراں آکھیا تسیں گلیاں لکڑاں لیائے ساؤ اوہ بلدیاں نہیں، زکریا سکیاں لکڑاں لیایا سی جیہناں اک پھوک نال ای اگ پھڑ لئی۔

میل دی گت مکمل نہیں ہون دیندی۔ گنتی اک چکر اے اس وچ پے جاؤ تے بجھو اصل توں ہٹ گئے۔ گنتی اگے ہو جاندی اے تت پچھے رہ جاندا اے۔ گت بند کردی اے، ملن وچ رہن کھل مانن اے۔ گنن میلوں باہر سُٹیندا اے۔ ایہ دفتری کم اے حساب کتاب اے۔ ملن حساباں باہر ہووے تاں میل اے نہیں تے کمیل۔ خواجہ نظام الدین بس تِنّی وار ملے نیں فرید نوں تے اوس ملنی دا اثر کتنا گوڑھا ہویا۔ نجیب الدین دے اٹھاراں وار ملن تے بھاروا اے خواجہ نظام الدین دا تِنّی وار ملنا۔ اصل وچ تے معاملہ ہور اے۔ گل مکل یاں حاضری دی نہیں اندر دی اوس جوت دی اے جس دی ڈور دور ہو کے وی جڑی رہندی اے۔ ایہ جے گت ملنی تیجے ای جیاں دے اندر ایکتا جگاؤندی اے۔ کجھ پاون لئی ان گنت مکل نہیں لوڑیندے، جے ہک تِنّی اے تاں اک ملنی وی ڈھیر اے۔ چالو ویہار دا حاضری سسٹم تری حاضری نوں تیجی بنا سکدا اے جی نوں وچوں غیب کر دیندا اے۔ ایہ کمال اے گت دا جس سوچ سمجھ دی سار ونجائی اے۔ جیہندے جیاں اندر روشنی پیدا کیتی اے، جو جل کے وی نہیں جل سکدے۔ گنت حساب کتاب اے دفتر اے، ویہار دا نور اے۔ ایس نور تے توں وکھ ہو کے ای ملیا جا سکدا اے۔ فرید الدین تے شہاب الدین ایس چالو نور تے دفتراں دے حساباں وکھ نیں، آون والیاں دے اندر وی ایسے سچے مکل دی تاگھ جگاؤندے نیں پئے۔ پر جتھے تیک اپڑ کے وی جے گل پھیر حسابی کتابی ہو جاوے تاں مکل نہیں ہو سکدا۔ جو عمر سارا مرشد دی ملنی وچ گزار دیندی اے اوس ول دھیان پورا نہیں ہوندا۔ ویہار نے گنت بنائی سی کلا وے پاون لئی اے ہر تِنّی ہر ویلے گنتی وچ رہندا اے سو اپنے آپ نوں وی نہیں ملدا۔ مرشد دی ملنی تے سمجھاؤنی وتر کر دیندی اے، ساڈاں مکل ای مکل اے نہ ودھ نہ گھٹ۔ لکھے لیکھے دے ویہاروں باہر ای ایہ مکل ہو سکدا اے۔

سیکھ:

خواجہ نظام الدین دسیا کہ اک بندہ فرید کول آیا تے آکھن لگا تساں کیوں اپنے آپ نوں سُت بنایا ہویا اے۔ فرید آکھیا میں نہیں بنایا رب نے بنایا اے۔ اوس آکھیا نہیں توں آپ بنیا ایں سُت۔ فرید آکھیا نہیں جو بنایا اے رب نے بنایا اے۔ اوس بجھن والے سنیا تے شکرانہ پڑھ گیا۔[2]

وچار:

مجلس دی گل تری عاشقاں دیاں گلاں تے اوہناں دے فائدیاں توں۔ اِک بندہ آکھن لگا مینوں اوہدے وچ کسے کتاب وکھائی کہ تہاڈی لکھی ہوئی اے۔ خواجہ نظام الدین آکھیا اوہنے غلط آکھیا میں کوئی کتاب نہیں لکھی۔ کشف المحجوب بارے دسیا کہ شیخ علی ہجویری نے کتاب دے مُنڈھ وچ تے اندر اپنا ناں لکھیا۔ آکھن لگے: پہلاں کجھ شعر جوڑے آپ اوہناں وچ اپنا ناں نہ لکھیا اوہ کسے نے اپنے ناں لا لئے تے بے ایمان مریا۔ پھیر موت تے ایمان بارے کجھ گلاں ہوئیاں، اولیاء دا ذکر ہویا۔ ایسے دوران اِک ملنگ آ گیا اوس کجھ بے ادب گلاں کیتیاں۔ خواجہ نظام الدین کجھ نہ آکھیا، جو اوس منگیا اوہ پورا کیتا۔ سنگت ڈھیاں نال خواجہ نظام الدین نے گل چھوہی کہ اَنج دی ہوا ضروری اے۔ لوک آؤندے نیں جتھے نذر نیاز لے کے پیراں تے سر رکھدے نیں۔ ایس دے مکارے لئی اَنج دے لوک وی لوڑیندے نیں۔ اِک ہور اَنج دے بندے دا دسیا کہ جو سوجھ آیا اوہ مینوں بولدا رہیا پر میں کوئی ولدا نہ دِتا۔ آکھن لگا جد تیک ایہ دنیا باقی اے ساڈی دھرتی تے تہاڈا جھڑن باقی رہوے۔ ایتھے ای فریدی دی گل سُنائی نال ای دسیا اَنج دے ای کجھ ملنگ شیخ بہاؤالدین زکریا کول آئے، کجھ منگیا، نہ لبھن تے لڑن مرن تے آ گئے، اِٹاں چُک لئیاں، شیخ نے بوہا بھیڑ دِتا۔ اوہ خانقاہ نوں اِٹاں مارن لگے۔ کجھ چر پچھوں بہاؤالدین زکریا آکھن لگے میں جتھے آپ نہیں بیٹھا، شیخ شہاب الدین سہروردی دا بٹھایا ہاں۔ پھیر بوہا کھول دتا، ملنگاں بھر ہوئیاں مٹھے تے پرت گئے۔ خواجہ نظام الدین آکھیا تھوڑے چِر دا ویلا سی بہاالدین زکریا تے جد بوہا بند کیتا۔ اوہ ویلا لنگھ گیا تے بوہا کھول دتا۔ ایتھے ای اُحد دے جھیڑ وی دس پائی، سنگیاں دے شہید ہون تے جبرائیل حضرت محمد ﷺ نوں آکھیا تسیں وی شہیداں وچکار لے پے جاؤ جھٹ دا جھٹ تاں جو ایہ گھڑی لنگھ جاوے۔

ملکیت تے بندیائی دی کتھا ہے ایہ مجلس، بِنگے بِنگے واقعات سُنا کے خواجہ نظام الدین ہیجے ای شِلمی باراں اندروں وڈیائی، مانگی، وچ دھر، ماں ماویں دے پواڑے کنڈھ کے وچ سو ہرے کیتا ہے۔ کتاب دی گجھ تے صاف انکار کیتا، کتاب وی تاں ٹل دی شکل ای اے جو اِک دے ماویں گی ہندی اے۔ سو صاف انکار کیتا کہ میں کتاب لکھی کوئی نہیں۔ نہ ملکیت بنائی اے۔ میرے جتھے لوکاں زور دے کتاب مڑھ دِتی اے۔ ماویں گی دی سانجھ کرنی پوندی اے۔ شیخ علی ہجویری کتاب لکھی تے وچ ناں لکھیا اپنا کہ چوری نہ ہو جائے۔ دوجی گل دا اندروں جوڑ جوڑ دا ہے مانگی نال۔ کہ لوک آؤندے نیں نذراں نیازاں لے کے، سجدے کر دے پیر جھُکدے، او وبندیوں مریدین ہو جاندے نیں۔ ایہ ونڈ راگی دے اندر اِک جنگلی ہستی بنا وندا اے۔ جو مانگی دا تریا روپ ہے۔ کجھ تی ایہے وی آ جاؤندے نیں جو چنگا ماڑا بولدے نیں، ساڈوں آ تکردے نیں گال مندے تے ڈنڈیاں نال۔ اوہ ٹھیک کردے نیں۔ ایہ ہندا رہنا چاہیدا

اے۔ اساڈوں حیرت ہووے اسیں ہور دُنیا وچ نہیں رہندے، اُتھے ای وسدے آں، ساڈوں دُعا کے چلے لاؤن والے بندے وی موجود نیں۔ فرید نوں یاد کر دے نیں، کیوں آون والے بندے دی مُچھ دا بیج ونڈا پیا تے چیتے کروایا کہ کہانی یاد کر، پچھلی رُت میں نہیں بنایا ایہہ قدرت نے آپ بنا کے جان پائی اے۔ توں وی بُت ایں، میں وی بُت آں۔ اِکو جیہے آں عام جیاں ورگے۔ اِک بِیک کھرا و خواجہ نظام الدین دی گل بات وچوں کسی ہوندا اے اوہ وسلے اندر دُکھ دُکھ ونڈدیاں دے بیان ہاہیں۔ بہاؤالدین زکریا نے بوہا بند کیتا تے ایہناں کھلیاں نیں۔ لوک مانتا نے اندر بدل دِتا، عام جیون وچ کجھ ہور بن گئے یاں بشر نہیں رہے۔ تکلیف تے آؤندی اے، بارجت وی نال ٹُردی اے۔ سنگیاں دی شہادت نال جوڑ کے اپنایا اے اوس نوں عام جی وانگ جیون لئی حضرت محمد ﷺ نوں وی ایہہ ڈھنگ ای دسیا جبرائیل نے جو جہت پہلی لئی ایہناں شہیداں وچکار دی لے پے جاؤ، اپنے آپ نوں کمزور نہ جانو تساں اگے ٹُرنا اے لوک دا حوصلہ بننا اے، اپنے منصب دی سیہان کرو۔ خواجہ نظام الدین اپنی وڈیائی تاں نہیں کیتی پر ایہناں گلاں دے آپسی ٹکراؤ وچوں ای ایہہ کی ہوندا اے۔ منگ دے لمحے، گال مندے وانجھ نال ونڈا دینا وڈے جیرے دا کم ہے۔ سو اوس آکھیا جدتا تیں دُنیا رہوے ایہہ گل لوکاں نوں ایہہ وی رہوے کہ تیرا ونڈنا را کیہ اے۔ جو وی آوے بوہا کھلا رکھو، بند کرن تے ایہہ پے سکدیاں نیں۔ بوہا دھرم ہے اپنے تے اوپرے وچکار نکھیڑ دی۔ بوہا وی مائی دا نشان اے، کجھ ہے وکھرا اپنا تے اوس دا بوہا اے، بوہا سُکھاں دا نشان وی ہوپا، ماڑے گھراں دے بوہے کسے وی نہیں کردیں۔ بوہے آون والا کوئی آس اُمید لے کے آؤندا اے۔ خواجہ نظام الدین دی ساری گل بات اوہناں دے بے بل تے سکھنے روپ نوں وکھاؤندی اے۔ نہ کتاب دی گل اے نہ اپنے آپ دی۔ جو جی آوے کسے دے آکھن دی گل اے۔ شیشے اندر اپنا آپا وسنا اے سو جو جس نوں دسدا اے اوہ وی ویکھو اوہدا اے۔ کتھا ساری شیواں تے ہستیاں نوں چھا مارن دی اے۔ جس پاروں ہولا پے جاندا اے بندہ۔

کتھ:

خواجہ نظام الدین ہوراں اوہناں لوکاں بارے گل کیتی جو دھن نال جوڑی بیٹھے نیں۔ ہور دوجیاں دی سدھر نیں۔ اکناں نوں لوڑوں ودھ لبھ جاوے تاں پریشان ہو جاندے نیں تے دوجے اوہ نیں جنا وی لبھے ہوس مُکدی نہیں۔ سما چاندی جوڑن نال سُکھ نہیں ملدا۔ خوشی تاں ایس دے خرچ کرن اندر اے۔ مثال دِتی: جے کوئی چنگا کھانا یاں پاؤنا چاہوندا ہے تاں اوس لئی وی پیسے تاں خرچسی پھیر ای من چاہیا کھا پا کے خوش ہوسی۔ سو سما چاندی جوڑن لئی نہیں سگوں خرچ کرن لئی ہوندے نیں۔ جوڑن دی غرض دوجیاں نوں نفع اپڑانا ہونی چاہیدی اے۔ خواجہ نظام الدین آکھن لگے میں تاں پہلاں ای کدیں دُنیا پچھے نہیں سماں نسیا، گرو فرید دے پیر لگا جیہناں دی نظر وچ دوویں جہان ای کجھ نہیں سن۔ اپنا دن پچے

کہ پیسے دی تنگی کدے وی نہیں ہوئی سی پر ایہہ سوچنا ویلا تھکدا سی۔ اِک واری شام ویلے اِک جی اوہنا تکہ (تکا۔ بنگال وچ روپے نوں ٹاکا آکھدے نیں) دے گیا۔ میں سوچیا کل خرچاں، راتیں اپنے دھیان لگا تاں اوس ٹکے میرا دل پھڑ لیا، اپنے دل گھٹن لگا۔ اپنی ایہہ حالت ویکھ دعا کیتی کہ کدوں سویر ہووے تے ایس اوکھے ٹکے توں جان چھڈاواں۔ [3]

وچار:

مجلس وسدی اے جتھے تے پڑھن باراں نوں جو دھن دولت دا سواد کول رکھن وچ نہیں ایس دا خرچن سواد اے۔ ایس دے خرچن دا مقصد ہوراں نوں فائدہ اپڑانا ہونا چاہیدا اے۔ پیسے والیاں تیک ایس دی ورتوں دا ڈھنگ پتے اپڑاندے نیں۔ جے پیسہ کول ہووے تاں چا ہووے ورتا کیتے ہے۔ خواجہ نظام الدین اپنا دسیا کہ شیخ فرید نال جُڑے جو ہر شے توں بے نیاز آہے۔ فرید نے ویہار چھڈیا ایہہ وی تے اگلا وی۔ ویہار چھڈن دا رنگ ہے بندیاں نال پیار۔ چالو ویہار نوں فنا اے، موت دا ڈر اے۔ ڈر مُکاون لئی اگلا جہان بنایا پر اوتھوں وی ویہاری رنگ رنگیا ملدے ویہار نے۔ جہان نوں جتھا مارن دے رنگ نیں سارے۔ خواجہ نظام الدین دی یاری عام جیاں نال آئی جیہناں ہیوڑ کے کیتا ہویا اے۔ مجھ تاں پہلوں ہی جوئی سی جو فرید نال جڑ کے رہندی گھاٹ پوری کر چھڈی۔ اپنا حال تاں ایہہ سی خواجہ نظام الدین دا کہ اوکھے ٹکے دی حاضری نے اوہناں نوں غیر حاضر کر دتا، کہ کدوں سویر ہووے تے ایس توں آزاد ہوواں۔ پیسے دے نہ ہوون نال تکلیف گھٹ سی آون نال ودھ گئی۔ پیسے نال بندا اپنے آپ نوں محفوظ سمجھدا اے۔ ایتھے معاملہ اُلٹ ہے پیسے دا ہوون ان رکھا اے بے وساہی اے۔ پھیر اصول بنا لیا کہ رات تک کوئی شے کول نہیں رکھنی سبھ ونڈ دینا جو وی ہووے کھان لئی یا دھن دولت۔ فرید نال رشتے نے ایہہ سار ہوتی اوہناں کول وی کجھ نہیں سی رہندا سبھو کھنگ جاندا سی۔ اج دا جی ایہہ تاں نہیں بن سکدا پر سوچ سار نوں اوس تھے لا سکدا ہے جس جہان دی وس پا گئے نیں اوہ کیویں اُساریا جاوندا اے۔ چالو ویہار دی آزادی پیسے دے وصلوں تنگی وچ ہے۔ ایہہ ای جڑ اے ہر جھیڑے تے پاڑ دی۔ پیسہ ہے تاں اوس دی ورتوں کرنی کیتے اے۔ روٹی ٹکر دی سانجھ ای ایہہ سکوں جیا دے پورے سانجھے جیون دی جوڑ رت مرجیا اصل رنگ وسدا آباد کردے۔

ٹکھیر:

خواجہ نظام الدین اپنے اُستاد فرید الدین مسعود دے جیون بارے گل کیتی: فرید شربت نال روزہ کھولدے سن۔ اِک وڈے پیالے شربت وچ منقا ہوندا، اوس دا ادھا یاں تریجا حصہ موجود سنگیاں وچ ونڈ دیندے سے۔ سنگی اوس وچ ہور پانی رلا سبھ سانجھا کردے۔ اپنے شربت وچوں وی جے کوئی ہور منگ لیندا تے دے دیندے۔ نماز پڑھ کے دو گھیو لگیاں روٹیاں وچوں اِک بیلیاں نال سانجھی کردے تے

دوجی آپ کھاندے، اپنی روٹی چوں وی دے دیندے۔ جے کسے دا جی ہوندا کھاون تے۔ ایہ کھانا تک جاندا تے ہور نہ کھاندے۔ دوجے دیہاڑے اِفطار جیک۔ نماز پڑھدے تے اپنے ذکر دھیان لگ جاندے۔ پھیر ہور ہیلی جو وی کھانا موجود ہوندا اوہ تھاں ہیول ساںجھا کردے۔ فرید نوں خلہ (گلے دی بیماری) دی تکلیف سی، ایسے بیماری وچ ای فوت ہوئے۔ خواجہ نظام الدین دسیا کہ اِک رات فرید دے آرام ویلے میں کول ساں۔ اوہناں اِک منجی وچھائی تے اُتے اوہ ای کمبل پا دِتا جس اُپر دن ویلے بیٹھدے سن، اوہ کمبل نِکا سی تے پیراں ول اِک ہور چادر پائی گئی۔ جے راتیں چادر اُتے لیندے تے پیراں ولوں تھاں لگی ہو جاندی۔ اپنے مُرشد بختیار کاکی دا دِتا عصا کول رکھدے، اوس تے پیار نال ہتھ پھیردے، اوس نوں چُمدے۔

اِک دیہاڑے ایسے بیماری وچ مینوں تے کجھ ہور سنگیاں نوں سد آکھیو نیں کہ باہر وچ جا کے رات جاگو تے میری صحت لئی دُعا کرو۔ اسیں روٹی ٹکر نال لے گئے، اوتھے اِک کوٹھے اُپر رات جاگ کے دُعا کردے رہے۔ دن چڑھے فرید کول جا عرض کیتی، اسیں رات جاگ کے دُعا کیتی جیویں تُساں حُکم دِتا۔ کجھ چِپ مگروں آکھیو نیں تُہاڈی دُعا نال کوئی فرق ناں پیا جیہیں۔ اِک مُرید گل بہاری میرے پچھے کھلوتے بولے، اسیں اَدھورے لوک ہاں، تُسیں پورے او۔ پوریاں دے حق اَدھوریاں دی دُعا کیویں سُنیے۔ فرید تک وات نہ اپڑی تے میں اوہی گل ٹُر کیتی۔ آکھن لگے مینوں تک کے: میں رب توں دُعا کیتی اے تُسیں رب توں جو منگو گے پاؤ گے۔ پھیر اپنا عصا مینوں دے دِتا۔

امیر حسن دے پُچھن تے خواجہ نظام الدین رو پئے تے آکھیو نے فرید نے شوال وچ مینوں دِلی گھل دِتا تے محرم دی پنج نوں پورے ہوئے۔ اخیری ویلے مینوں یاد کیتا کہ خواجہ نظام الدین دِلی اے تے بختیار کاکی ہوراں دے اخیری ویلے میں وی کول نئیں ساں ہانسی آئیا ہویا ساں۔ پھیر دسن لگے خواجہ نظام الدین کہ فرید دی بیماری ودھ گئی تے رمضان دے روزے نہ رکھے۔ اِک دیہاڑے سحری کھاندیاں اِک پہاڑی مینوں وی دِتی۔ میں سوچیا کھا لواں روزے دا کفارہ دے لیساں دو ماہ روزے رکھ کے، ایہ جو فرید نے اپنے ہتھیں دِتا پھیر کتھے نصیب ہونا اے۔ ایس توں پہلاں کہ میں کھاندا فرید آکھیا: انج نہ کرنا مینوں تے شریعت ولوں اجازت اے تیانوں نئیں کھانا چاہیدا۔ لوکاں دے پُچھن تے دسیا فرید دی عمر تد انوے ورھے سی۔ ایس شام خواجہ نظام الدین عشاء دی نماز پچھوں امیر حسن نوں اپنا مصلیٰ دِتا۔ (4)

وچار:

انسان دے جیون دی تریخ تے ٹُرت مِن گواچن وی کتھا ہے ایس سادی سوکھی گل بابت اندر۔ کیویں ساںجھاں ٹُٹیاں تے وکھریپ وجوگ بنیا تے ساںجھ کیویں جوگ بنا ہے ہُن۔ اصل معاملہ

رشتے دا ہے عمل کھاون دا ہے یا پاون دا۔فرید دا رشتہ کھانے نال ہے پر پرہیز دا، بھکھ دی لوڑ محسوس کر کے کھاندے نیں۔اوس ویلے جد روٹی دی لوڑ نہیں اے پھیر وی وڈھ کے کھانا، اپنے تے خاص کنٹرول رکھنا فرید ورتاریا ہے۔ وڈھن نال طاقت گھٹدی اے۔سانجھ دی کیفیت پیدا ہوندی اے، سانجھ نال ای طاقت اے۔ روٹی نال ہے رشتے دا، کھان دا عمل قدرتی اے پر ویلے نال بدل گیا اے تے بھکھ دا نشان بن گیا اے۔ دوجے نال ویر، دوجے دا حصہ مارن، اوہنوں اکھوں اوہلے کرن تے اپنیاں لوڑاں لئی ورتن دا نشان بن گیا اے کھانا۔شیواں نوں ملن اوہناں تے قبضہ کرن دی بنیاد خوراک اے۔خوراک ای جی نوں جی نال جوڑدی تے توڑدی اے۔پورے جہان اندر بندیاں دے وچکار سیندھ پیدا کردی اے جوڑ سانجھ دا یا ویر وکھرپ دا، وجوگ دا۔خوراک قدرت دی دین ہے رُکھاں تے کئی ویلے بندیاں نا کمیں اپڑدی اے۔فرید دے روزے فرض توں وکھ نیں، اے اوہناں نال رشتے دا نشان نیں جیہناں نوں نہیں لبھدا کھاون نوں تے جد کھاندے وی نیں تے اوہناں نال سانجھا کر کے۔اے ای اصل رشتہ اے۔ کھاون قدرت تے انساناں نال رشتے دا نشان اے تے ایس دا اُلٹ وی۔ دوجا وڈا عمل جیون وچ پہنن دا ہے۔کپڑا پاون ہے اپنے آپ نوں کجن، اے وی قدرت تے انساناں نال رشتہ اے۔کھاون تے پہنن انسانی تن نوں مضبوط کرن دا، اکائی نال جوڑن دا، انسانی ہجوم نوں وکھن دا اظہار اے۔شیواں دی اوسے پیار دے اظہار دا نشان نیں۔ مصنوعی لکڑ نیں اک جیہدی شے ہے فرید لئی۔اوس نوں ہتھ لاون، چُمن نال اندر پیار تے احساس دی لوڑ دی اے اپنے مرشد دا نال ہوون کی ہوندا اے۔فرید نے لوڑوں ودھ نہیں سگوں گھٹ ای رکھیا۔ایس ورتارے نے انساناں اندر ویکھت ودھائی، جو آیا اوس نوں اوپرے نگی اپنا آپ ای کسی ہویا فرید نوں ملن وچوں۔

دُعا وی رشتہ بناون دا ڈھنگ اے۔دُعا عاجزی اے انسان دی قدرت اگے، اپنے آپ نوں خالی کرن دا وسیلہ۔دُعا نیت خوبی ہوون دا احساس پیدا کردی اے۔دُعا دا عمل قدرت نال نرمی، محبت، لین دین دا رشتہ اے، جیویں رُکھاں انساناں وچکار ساہ دا رشتہ ہے۔جدوں دا جیون بنیا ہے اوس ویلے توں ہر اک دا بنے نال پیار موجود ہے۔وکھرپ یا توڑ جوڑ دا راہ وی اے۔ایہ دُوا تھا اے dilectics آکھ لوو۔ساہ روک کے ہور ساہ لین دی چاہندی اے۔اجے ای انسان اندر غربت وی، وڈیاں سکت والیاں شیواں اگے اپنا آپ نمانا غریب اگے متھا ٹیکنا، پتھراں اگے عاجزی دسنا۔پھیر بندیاں دے وچکار رشتہ اے، ہر شے دی جوگت اے جوگت اکائی نال جڑی اے تے اکائی تت ہے۔کھاون پیون پاون ایس اکائی دی شرط توں جمدے نیں، جے شرط کمزور اے اکائی دی تے کھاون پاون وکھرپ اے۔فرید اپنے لئی دُعا مریداں توں کرواندے نیں، اوہناں نال رشتہ جوڑ ہویا۔خیر بہاری نے اپنی عاجزی دی گل کیتی کر ساڈی دُعا کیوں اثر کرے تے والدے وچ کا لطیف خواجہ نظام الدین نوں دے وقتی اپنے کول نہیں

رکھی۔ ایہناں ایہو ای لین دین دا رشتہ ہے پر ایہ لین دین ہور اے اوس چالو وپار دے۔ لین دین توں جو نفعے گھٹے تے کھلوتا اے۔ خواجہ نظام الدین نوں روزہ توڑن توں روکیا اے کہ خو کشت لکھی دو مہینے دے روزے رکھ کے۔ میں کیوں کشت دا سبب بناں۔ خواجہ نظام الدین دا خیال دسدا اے جو عشق پیار اندر روزہ توڑیا جا سکدا اے تے نال ای دوجے نوں گل اپڑ گئی اے کہ تساں سوچیا کھو توڑ لیا ایہہ بہت اے۔ ایتھوں اک ای آں، تیرا دکھ اپڑ گیا اے مینوں۔ فرید ایہہ نہیں کہندا کہ روزہ ٹٹدا کے وکھدے، میرے لئی کیہ کر سکدا اے۔ آپ اتھارٹی نہیں بنے۔ پیر، پنڈت، پادری، پروہت، ملاں، عالم سارا سلسلہ ہے درجہ بندی تے اتھارٹی دا۔ قدرت سرجیاں شیواں رل ساجھیاں کرن لئی نیں۔ رل وپار ایہناں دا اصل لاندا اے تاں شیواں بے ست ہو جاندیاں نیں۔ اُپجاون دا پورا عمل ٹھپے بیٹھ ہو گیا تے غلامی نے جی نوں توڑ دوکھرا کر قدرت توں وکھ کر دتا۔ ایہ ای عمل جوڑ دا وی اے تے توڑ کے وکھ وی کردا اے۔ ایہ دو ہتھ اَنج دے کم وچ آ گئی جس ایس دو ہتھ نوں گھٹا تے چون کہا آپ مسئلہ بن گیا اے۔ پوری مجلس ایسے رولے دا ویہڑا اے، اُہدوں سارہ اندروں ڈونگھا۔ رشتیاں دی پچھان رشتے بناون وچ ای کی ہوندی اے۔ کماون پاون دی ساجھ ٹٹ جاندی اے ایہو جیون رنگ اے جو فرید دی دین اے۔

نکھیڑ:

دُعا بارے گل بات ہوئی تے خواجہ نظام الدین آکھیا جدوں مصیبت اُتوں آؤندی اے تے دُعا ٹکھوں جاندی اے۔ فضا وچ آہمو ساہمنے ہوندیاں نیں جے دُعا وچ طاقت ہووے تے مصیبت نوں پرتا دیندی اے، نہیں تے مصیبت ہیٹھاں نوں آؤندی اے۔ جد تاتاریاں دا حملہ نیشاپور تیک اپڑ گیا تے اوتھے دے بادشاہ نے اک بندے نوں شیخ فرید الدین عطار کول گھلیا دُعا لئی تے اوہناں آکھیا دُعا دا ویلا لنگھ گیا اے جس مصیبت نازل ہو چکی اے اپنے آپ نوں رب دی رضا دے حوالے کر دینا چاہیدا اے۔ خواجہ نظام الدین آکھن لگے مصیبت دے آون پچھے وی دُعا کرنی چاہیدی اے، ایس نال مصیبت دُور تاں وی ہووے اوہدی سختی گھٹ جاندی اے۔ ایس دے نال صبر و رضا تے توکل دی گل ہوئی۔ بھوئیں کھانا آگیا تے اک بندہ آکھن لگا میں کھانا کھادا ہویا اے پر ایہ شوربا میں نہیں چھڈ سکدا، انج دے بارے تحمل دیاں گلاں ہویاں۔ خواجہ نظام الدین دسیا سیال دی اک سویر جمال الدین خطیب ہانسوی ول گیا اوہناں ایہ شعر پڑھیا:

با روغن گاؤ اندریں روز خنک
نیکو باشد ہریسہ و نان تنک

ایس پالے وچ گاں دے گھیو چ پکا ہریسہ تے روٹی کھان دا سواد اے۔

خواجہ نظام الدین آکھیا غیر موجود شے دا ذکر غیبت اے۔ اوہ آکھن لگے میں لیا کے رکھیا ہویا اے

ناں ای تے ذکر کیتا اے۔ ایس دے نال ای اِک ہور گل سُنائی کہ محمد نامی مرید بیٹھا سی کھانا آیا تے دستر خوان نہیں سی فرید آکھیا کھانا زمین تے ای رکھ دیو۔ اوتھے بیٹھے لوکاں دے من آئی کہ دستر خوان ہوندا تے چنگا سی۔ فرید نے سجے ہتھ دیاں دو اُنگلاں نال دائرہ بنایا تے آکھیا محمد سمجھ لے ایہی دستر خوان اے۔ (5)

وچار:

دُعا تے غیبت بارے ایس مجلس اندر گلاں ہویاں۔ غیب شے دا ذکر کرن غیبت اے۔ غیب دا مطلب اصل وچ اوس شے نال منفی رشتہ اے۔ جد تک رشتہ غیب اے، غیبت اے۔ رشتہ حاضر اے تے غیبت نہیں اے۔ خیال اندر اکائی پیدا کرن دی طاقت ہووے تے غیب حاضر ہو جاندا اے، غیب نہیں رہندا۔ جیویں کھانے دا جمال الدین ہانسوی آکھیا تے دستر خوان دا فرید نے۔ آپ پورے حاضر ہون تے خیال حقیقت بن جاندا اے۔ خیال وچ حاضری ہر شے نوں اِک کر سکدی اے۔ زمین آپ دستر خوان اے ایس نوں لوڑ نہیں ہور کپڑے پاون دی۔ غیر حاضری وچ دوئی اے، تے دوئی وچ تنگ وسدا اے۔ جس نوں کپڑے پاؤنے پیندے نیں۔ اکائی تنگ ہوندی اے تے پکے فرش وچھدے نیں، سنگ مرمر دے آہر ہوندے نیں۔ دوئی ودھدی اے۔ غیر حاضری وجوگ اے۔ زمین تاں حاضر اے ہر تھاں، ہر پَل۔ معاملہ ایہی اے جو گل دی جا رہی اے اوہ غیبت نہیں بناں اندر پوری حاضر اے۔ جو لکیراں کھچ دتیاں نیں ایہو ای دستر خوان اے۔ غیبت دا اِک مطلب غیب ہونا تے دوجا پچھے عیب بیان کرنا اے۔ غیبت نری عیب جوئی اے کسے نوں منہ تے آکھن۔ غیب دا ذکریاں لالچ لئی ہوئیاں بھیڑ لئی۔ لالچ ہوس پاروں تے عیب دوری پاروں دسدے نیں۔ جس کول ہے کیوں ہے اوہدا ہجر اغرق ہووے۔ ایہ دوری ہے بندیاں تے شیواں توں۔ جے دوری نہیں حضوری اے تے اکائی اے، اکائی اے تے غیبت غیب اے۔ ہر شے جو موجود نہیں اوس دا خیال کرنا غیبت نہیں۔ جس نال عشق دا رشتہ اے اوس دے خیال وچ کوئی بھیڑ نہیں، اوہ خیال تیز ودھاندا اے۔ پیار کی ہوندا اے ایس غیب حاضری اندر۔ جس نال پیار نہیں اوس لئی رلی ملی کیفیت ہوندی اے۔ جس نال تعلق ٹٹ گیا ہووے اوہ ہر ویلے بھیڑا ای جاپدا اے۔ چالو وپار اندر پوری حاضری پیار دی نہیں ہو سکدی، وچ وجوگ موجود رہندا اے۔

سجا ہتھ صاف پاک ہوون دا نشان اے۔ دو اُنگلاں نال دائرہ بنایا سو دو دائرے جے وچکار وچھدا اے۔ اِک دائرہ اِک جی اے دوجا دائرہ دوجا جی اے۔ دوہاں وچ دائرے دو بن پر اصلوں اِک اے، دوئی حاضری دا نشان بن گئی اے۔ ایہ پورا جیون اے جو فرید سنگتیاں موہرے حاضر کر دتا اے۔ دائرے اُنج دائرہ نشان ہے لا انتہا دا صرف لا انتہا دا نہیں رشتے دا وی۔ ہر رشتہ دوجے نال جڑیا اے۔ جیون آپ دائرہ اے۔ ہر اندر دا دوجے اندر نال سمبندھ اے جڑت اے۔ سبھ کائنات دائریاں وچ لامحدود نیں۔ کوئی گنتی ہو ای نہیں سکدی۔ دائریاں دا بے انت ہوون کی کریندا اے۔ ہر

جنگل تے سینو اے، وچکارا اے، شو اے۔ جنگا ہیں آپ دائرہ اے۔ دستر خوان اے۔ زمین آپ دستر خوان اے جتھے سبھ چیزاں حاضر نیں۔ دستر خوان اُنج تاں چوکور (مستطیل) ہوندا اے۔ ایہ فرید دا دستر خوان اے جو گول اے۔ گول بنانا ای اوکھا اے۔ سبھ نوں وچکار کرنا مشکل اے۔ ونگاں بنانے پاڑنوں حاضر کرنا سوکھا اے، ورھیاں بدھی جیون ایس اندر جانی آئے آں۔ وبہاری حرکت نے اوکھا کر دِتا اے مثل۔ اوہ مثل جو پوری حاضری اے جی دی جی نال۔ جو تجا سجدہ اے جیاں دے آپنی ورتارے اندر جس وچ غیبت دا وجود ہے ای نہیں۔ اوہ مثل جس ہو گورے تے آون والے سبھ نوں پل دی گھڑی حاضر کر جوڑ دِتا اے، وجوگ تے دوئی شئی تاں غیبت دی جا رکھاں۔

کتھیہ:

توبہ کرن تے اوس تے قائم رہن بارے گل ہوئی۔ خواجہ نظام الدین آکھن لگے جد کوئی بیعت کر کے اوس تے قائم رکھے تے پہلوں کیتے دی پچھ نہیں ہوندی۔ سراج الدین دی گل سنائی جو ابو بردہ وسنیک آباد تے فرید دا مرید وی۔ اوس دی گھر والی دے ساکاں نال لوکاں دا جھگڑا ہویا تے سراج الدین دی سوانی تے تہمت لائی نیں۔ اوس نے صرف ایناں ولدا دِتا کہ جو آکھ رہے او ایہ میرے بیعت کرن توں پہلوں دا معاملہ اے یا پچھوں دا؟ خواجہ نظام الدین آکھیا اوس سوانی نے بڑی سوہنی گل کیتی۔ (6)

وچار:

مرشد نال رشتے دا معاملہ ہے ایس مجلس اندر۔ فرید نوں ملن توں پہلوں اوس سوانی دا عمل کیہ آ با ایہ گل جس بیکار اے۔ جد فرید دے لڑ لگی تے اوس دی سمجھ ساری کہ میں نواں ہو سکی آں سو اوہ بیعت ہوئی۔ اپنے بارے، جیون بارے، انسانی رشتیاں بارے ساری سمجھ بدل گئی۔ فرید سنگ، جی نوں اپنی ہوند، سمجھ تے مت نویں ہوون دے آہر لاؤندا اے۔ گل ویلے دی ہے، اصلوں کیہ رشتہ ہے بندے دا ویلے نال، سمجھ نال، کیہ کیتا اے تے کیہ کرنا اے۔ سوانی الزام دا ولدا گال منہ سے نال نہیں دا سگوں ایہے دسیا، جو پہلے ہویا اوہ میرے وس نہ آبا۔ میں بے غرضا آکھی سو اوہدی ذمے وار نہیں ہاں، اوہ ویلا میتھوں لنگھاندا پیا سی۔ جس ذمے دار ہاں، میں ویلا پچھے لنگھانی آں۔ ایہ بدلاؤ آیا ہے بیعت ہوون نال۔ بیعت کیہ اے؟ بیعت رشتہ اے۔ اک عہد، قول، commitment۔ کہ ایہ اک بندہ جو پیا دسدا، ٹھیک پیا دسدا اے، میرا جیون آہر ہوئی جس جو وی ایہ دسسی میں پابند ہاں ایس دی۔ ایس بیعت دے رشتے نے سبھ نواں کر دِتا اے۔ سمجھ نال تے لگائی نال سجدہ جس بدل گیا اے۔ اک نویں جتنی آساری اے بیعت دے رشتے نے۔ ایس حاضر جی اندروں دوئی مکا کے اکائی نال جوڑھیا اے فرید نے تے سجھ سارو دی نویں تھی اے۔ دکھن نواں ہویا تے آکھن کرن دی وتھ مکی اے۔ رشتیاں دی سیان نئی اے۔ خواجہ نظام الدین سوانی دی گل وڈیا کے آپ اوہدے نال جا کھلوتے نیں، کہ میں وی ایسے مجروا جی ہاں، اوہ نہیں

ہُس جو پیلوں آیا۔ اُستاد نال رشتے نے سارا عمل نواں کر دِتا اے۔

کتھا:

خواجہ نظام الدین ہوراں کول اِک بندے نے اپنے چنگے حالات تے تنگی دُور ہون دی دُعائی بینتی کیتی۔ ہر رات سورۂ جمعہ پڑھن دا وسیوں نال ای اپنے مُرشد شیخ فرید نوں یاد کیتا کہ اوہ آکھدے سن ہر جمعے دی رات پڑھو پر میں آکھنا ہر رات پڑھو معاشی تنگی مکاون لئی، پر میں اپنے لئی کدیں نہیں پڑھدا۔ رب جیویں چاہوے رکھے۔ نال ای صوفیانہ لباس والیاں دی گل سُنائی جو ایسے دی حقیقت چھپے کردے سن کہ بڑا سوہنا سمجھدا اے تہاڈے حالات چنگے ہو جاسن تے دُنیاوی شیواں جمع کیتیاں۔ خواجہ نظام الدین دے من آئی کہ آکھن اوہناں نوں جو ایہ لباس پاون والے تے اندر دی حقیقت نہیں کردے۔ پر آپ نے کجھ نہ آکھیا تے اوہناں توں وکھ ہو گئے۔ جو بندہ دُعا لئی آیا سی آکھن لگا: لوکاں لئی چنگے حالات تے خوشحالی منگن توں وکھ کوئی اُپاء نہیں۔ خواجہ نظام الدین ہسّے تے بولے ایہ گل تہاڈے لئی نہیں کیتی سگوں اپنے لئی کیتی اے۔ [7]

وچار:

معاشی نظام بناون تے چلاون والیاں دے مہاندرے کی ہوندے نیں ساری گل ایہدے اندر۔ اوس معاشی نظام دا ویروا اے، جس وچ کسے لئی تنگی اے کسے لئی فراوانی۔ جو دُعا کرن آیا اوس نوں سمجھاون دا آہرا اے۔ ویکھو تاں سہی کتھے منگن آیا ایں اتھے تے آپ سکھنے بیٹھے ہاں۔ اوس نوں تسلی لئی دُعا دس دِتی اے کہ قدرت نے بڑے ہو تیری بے وساہی گئے، نال ایہ وی سمجھا دِتی اے کہ ایس دا اُپا سادے کول نہیں اے۔ جے قدرت نال اکائی بنی جیہے تے تھوڑ مکے۔ اُڈدے پکھیروں، پتھر وچ کیڑے نوں اوہ ای رزق پہنچاؤندا پیا اے۔ قدرت سر بے رزق دے نظام اندر تنگی ہے ای نہیں۔ ایہ وہار قدرت دے اُلٹ اے۔ تاں ای کجھ بُھکھے تے کجھ رجے نیں۔ قدرت دا بناون تے ویون سبھناں لئی سانجھا ہے۔ خواجہ نظام الدین اپنے لئی نہیں منگدے سگوں قدرت نال اکائی دا رشتہ ہے سو اوہ نہیں منگدا تے میں وی نہیں منگدا۔ جیویں اوہنوں رکھنا چاہیدا اے اوس طرح ای رکھدا اے۔ میں رب توں وکھ نہیں ہاں۔ سو جو میتوں لوڑیندا میرے کول ہے، اپنے لئی دُعا نہیں منگدا۔

صوفی لباس پاون والیاں دا بھرم کھولیا اے۔ باہروں ظاہرداری اے سادگی، دُنیا توں وکھریواں، کوئی سدھر نہیں۔ دوجے پاسے کہ بنے دیاں تنگیاں دی حقیقت ہور کردے پئے نیں، اندر دیاں تانگھاں نیں دھن نال جوڑن تے وڈیائی دیاں۔ لباس پایاں کوئی صوفی تاں نہیں نہ ہو جاندا ایاں صوفی ہاں رکھایاں اندرلا چل تے نہیں جاندا۔ قدرت دا اِک اپنا بنایا نظام اے جو ایہنے کم کری جاندا اے۔ دُنیا دے اُلٹ وچ رہے نال قدرت دا نظام خراب ہوندا اے۔ جے کجھ ہوئے کہ خرابی کیویں ہوئی

ناں ٹھیک کیتا جا سکدا اے۔ مٹی توں بوٹا نکلدا اے جیہڑے بندے نوں ساہ دیندے نیں تے اوہ جیوندا اے۔ رُکھاں دی راکھی کردا تے پھل کھاندا اے۔ قدرت دا نظام جوڑ نال ٹُردا پیا اے۔ اکائی دا رشتہ ہے انساناں، پکھوواں، جنوراں وچکار۔ انساناں دا آپسی سانگا وی اکائی دا ہے، جتھے اوہ ٹُٹدا اے کم خراب ہو جاندا اے۔ کجھ مُک جاندی اے۔ قدرت دے حساب ہر تھوڑے تے کوئی بُرائی نہیں، اوس دے شکن نے تھوڑ بنائی اے۔ تھوڑ نے بے وساہی تے ٹل جمی اے۔ اُنج جھک نوں چودھر دِتی اے۔ صوفی پیراواں اوہلے کوجھ لکائے نیں۔ تھوہاں نے پیراں تے دعاواں دی لوڑ وَدھائی اے۔ ایہ سارا سسٹم ای جڑوں پٹیجے ہیں ناں مگر سانجھا ہوئے۔ اوہنے صحی تے سچ دی سیان ہوئے۔

نکھیڑ:

امیر حسن سجزی نے ہور جلیاں نال بیعت تجری کیتی تے خواجہ نظام الدین نے مکتے شیخ توں پہلے دا واقعہ سنایا۔ جدوں حضرت عثمانؓ دی شہادت دی غلط خبر ملی تے حضرت محمد ﷺ نے ویریاں نال بھیڑ دا مقتا پکایا تے سنگیاں بیلیاں توں بیعت لئی ایس کم نوں کرن دی۔ صحابی اوہی اکواع نے بیعت کیتی تے آپؐ نے پچھیا کہ تُسیں پہلے بیعت نہیں کیتی؟ اوہناں آکھیا بیعت ہاں پر ہُن تجری کرن لوڑنا ہاں۔ خواجہ نظام الدین آکھن لگے جس جو بیعت مڑ کیتی جاندی اے اوس دے پچھے ایہی واقعہ ہے۔ جے مرشد کول نہ ہوئے تے اوس دے کپڑے تے ہتھ رکھ کے بیعت کیتی جا سکدی اے۔ شیخ فرید وی انج کردے سن تے میں وی کردا ہاں۔ ہر حال عقیدت تے پیار نال خواجہ اجل شیرازی دے مرید دا دسیا، جس نوں قتل ویلے قبلہ رُخ کھلوایا گیا تے پیر دی قبر ول پٹھا ہو گیا۔ اوس نے اپنا موتہہ پیر دی قبر ول کر لیا۔ جلاد آکھیا ایس ویلے ناں موتہہ قبلے ول ہونا چاہیدا اے۔ مرید وندا ہا: میں اپنے قبلے ول موتہہ کر لیا اے توں اپنا کم کر۔ خواجہ نظام الدین ایہہ کہانی سناندے ہوئے سے چندرے وقت تڑپ گئے، پانی ہون نال اُتھی ہو گئی تے بے حرمت ہوندیاں زبان توں شیخ، شیخ نکلیا۔ کجھ چر پچھوں ہوش آیا تے ایہ پک ہو گیا کہ اخیری ویلے وی میں شیخ نوں ای یاد کرساں۔ (8)

وچار:

ایہ مجلس دسیندی اے جو بیعت ہے کیہ، کیوں لوڑیندی اے تے بیعت تجری کرن کیہ اے۔ بیعت اقرار اے، پک اے، وعدہ اے، اِک جی دا دُوجے نال۔ بیعت نواں سنگ بناون اے۔ پہلوں موجود رشتیاں دا انکار تے نویں ان ڈٹھے نال پیار۔ جو ایس رشتے توں ٹُٹے اوہ ای کچ اے اوہ ای جیون ڈھنگ اے۔ قدرت اوس نی اندر کی ہووے دُکھی بار نوں جس دے جُڑ لگا ہے۔ حضرت محمد ﷺ نوں کوئی بے وساہی نہ ہئی اپنے سنگیاں بیلیاں تے پر مڑ بیعت لئی اِک سانجھے کم نوں کرن لئی۔ اقرار کیتا جو رل کے ظلم دا مقابلہ کرساں۔ جس لئی لڑن دا مقتا پکایا اوس نال بیعت دا وکھالا ہے نویں بیعت۔ اِک

خاص گل ایس مجلس توں سِکّی ہوندی اے کہ مُرشد دا سنگ ہر ویلے دا اے۔ اوہ موجود اے یاں اکھوں اوہلے، من اندر ہر ویلے وسیندا اے ہر ساہ نال۔ مُرشد کول نہیں تے اوس دی کوئی شے ساہمنے رکھ کے بیعت پکی ہو سکدی اے۔ شیخ فرید تے خواجہ نظام الدین والا ایہ ڈھنگ سی۔ غیر خیال جد وی آ جاوے بیعت پکی کرن لوڑیندا اے۔ جیون جاندیاں دکھ دکھ شیواں نال واہ پیندا اے جو گراہ بے پاؤندیاں نیں۔ کئی دے ہتھ پھڑ اوندیاں نیں۔ چالو وہاری تورے سنگ رلاؤندیاں نیں۔ بیعت پکی کر کے اوہ بے مہر دا کی بن جاندا اے بندہ جس توں جھٹ پٹ لئی دکھ ہویا آیا۔ اپنے آپ نال مُڑ چپ کریندا اے۔ جو کجھ ہور خیال نے رلا کیتا اوس دی صفائی کریندا اے۔ اصل تے بس ایہ رشتہ ای اے جیون دا جس مُرت وی اے ایہ ای کعبہ اے قبلہ اے۔ بیعت موجود دا انکار اے تے (abstract) ان ہوئے دا اقرار اے۔ بیعت راہیں مُجویا جوڑ پکا ہے جو نواں جیون ریندا اے۔ قدرت سنگ رلاؤندا اے۔

سکھیا:

خواجہ نظام الدین ہوراں اپنی ماں جی دی بیماری بارے گل کیتی کہ جدوں تکلیف ودھدی تاں کسے شہیداں یاں بزرگ دی زیارت تے اوتھے دُعا آکھدے، جد میں گھر پرتدا تاں ویکھدے تکلیف گھٹی اے۔ فرید وی جدوں بیمار ہوئے تے شہیداں دی زیارت لئی گھلدے آہے۔ اک واری تکلیف نہ گھٹی تے جل بیماری آکھن لگے تہاڈے حق اندر ساڈی دُعا کیویں سُنیے اے جیس ادھورے ہاں تُسیں پورے او۔ ایہ گل فرید ہوراں نہ منی تے خواجہ نظام الدین دے مُڑ ون تے آکھیا: میں رب توں دُعا منگتاں تُسیں جو وی منگو رب توں اوہ پا لوو۔ اپنا عصا خواجہ نظام الدین نوں دتا تے بدرالدین نال رات عبادت تے دُعا لئی گھلیا، سویرے آکھن لگے ہُن بہتر ہاں۔ فرید نے بیماری توں پہلاں اک واری خواجہ نظام الدین نوں ہور سنگیاں نال رل کے اک لکھ واریں سورۂ فاتحہ پڑھن دا آکھیا۔ سبھ نے ونڈ لیا کسے ہزار، کسے چار ہزاریاں پنج ہزار پڑھن دا متھ لیا۔ میں دس ہزار واریں سورۂ فاتحہ پڑھی۔ ہفتیاں دی ہن اندر اک لکھ سورۂ فاتحہ پڑھی گئی۔ پتہ نہیں فرید رب توں کیہ منگدے رہندے۔[9]

وچار:

مجلس 8 وچ وی ایس گل دا ویروا ہے جو فرید بیماری وچ اپنے لئی دُعا دا مریداں نوں آکھیا شہیداں دیاں قبراں کول۔ خواجہ نظام الدین نوں یقین دوایا کہ توں جو دُعا کیتی اے اوہدا اثر ہویا اے۔ پیر دی دُعا دا اثر نہیں مُرید دی دُعا دا وی اثر ہوندا اے۔ مُرید دی ترقی پاروں ای اوہدی ہستی اے۔ یقین وڈی گل اے ساری۔ فرید دا آکھن بندے نوں اپنے تے وساہ کراؤندا اے۔ خاص کر خواجہ نظام الدین نوں کہ جے تیری دُعا نال میں ٹھیک ہو سکدا ہاں تے سبھ لئی تیری دُعا وچ تاثیر اے۔ بندیاں اندر ہک بے لئی جو سُچا احساس اے اوس دا ناں دُعا اے۔

جو وظیفہ پڑھیا اے فرید نے پڑھن لئی اِک لکھ وار ایہ وی تربیت دا حصہ اے۔ جیون دا ڈھنگ اے۔ وڈّی کھتی توں ڈرن دی لوڑ نہیں، اوس نوں توڑ لوو تے مُک جائے گی۔ وڈّی کھتی دا رل کے مقابلہ کیتا جا سکدا اے۔ پنجاب دا نظام اے رل کرن دا وادھیاں ہون، ویاہیاں مرن، بیمار رل کرن نال بیمار گھٹ جاندا اے۔ دُعا دا سبھ توں وڈی ایہی گل نال اے۔ جد بندہ رل کے دھیان لاوندے نیں تے تکلیف گھٹدی اے۔ اکلاپا مُکدا اے۔ جو رل کے پڑھیا جاندا اے، اوہ سکت بندا اے تے جیون اندر کردا اے تو۔ سکت تھمن نال ای روگ بندا اے جد سانجھ جیوں پوے تاں روگ مرن لگدے نیں۔ رل پڑھن وچ اوہ جی وی چیتے ہوندے نیں جو ودھیاں پڑھی ایکی کم رل کردے آئے نیں۔ سو ریت نال سانگا جُڑدا اے تے دُکھ دا کھلار وی دُکھ مُکدا اے۔ مذہب، ریتاں، وظیفے ماڑیاں مسکیناں لئی نیں، قدرت نال اِک ہوون تے اپنے ہوون دا وساہ۔

نکھیڑ :

خواجہ قطب الدین بختیار کاکی دی گل سنائی۔ اوہناں دے دو پُتر آہے۔ اِک بال بچپن وچ ای مر گیا تے دوجے پُتر دی خواجہ بختیار کاکی نال کوئی سانجھ نہ ہئی۔ اوہناں دے اصل پُتر فرید الدین مسعود سن۔ نِکے پُتر دے وفاتوں مگروں گھر پر تے، جد ماں دے کُرلاٹ سُنے تے ہتھ ملن لگے۔ شیخ بدر الدین وی نال سن، پچھیا: کیوں افسوس کردے پئے او؟ بختیار کاکی آکھن لگے: ہُن میتوں دھیان آوندا پیا اے۔ اپنے پُتر لئی دُعا کیوں نہ کیتی، جے دُعا منگدا تے رب مَنی لیندا۔ خواجہ نظام الدین آکھن لگے: ویکھو ایہ رب دے پیاریاں دا حال اے کہ اوہدی یاد اندر انج گُھلے آہے کہ پُتر دے جیون مرن دا پتا نہ رہیا۔ نال ای دُعا بارے گل کیتی کہ دُعا کردیاں چنگیائی تے منداوئی دا ذکر نہیں کرنا چاہیدا بس رحمت منگنی چاہیدی اے۔ چنگیائی یاد کرن نال مان ودھدا اے تے بھیڑ یاد کرن نال یقین گھٹدا اے۔ دوویں ہتھ جوڑ کے کھول کے پورے یقین نال دُعا کرنی چاہیدی اے، دِل نوں تسکین ہوندی اے باقی جو ہونا اے اوہ تے رب اُتے ای جاندا اے۔

مُریداں دے یقین بارے گل ہوئی تے آپ دسن لگے اپنے محمد ناں دے گوانڈھی دا جس نوں ہر ورھے ناردو دی تکلیف ہو جاندی سی۔ میتوں آکھن لگا جدوں فرید الدین کول جاؤ میری حالت دسنا تے تعویذ لے آئیں۔ فرید نے محمد دا حال سُن کے خواجہ نظام الدین نوں آکھیا: تُسیں تعویذ لکھو۔ میں لکھیا، فرید پڑھ کے آکھیا جدوں جاؤ اوس نوں دے دیو۔ میں اوہ تعویذ محمد نوں دے دتا، عمر بھر کدیں ناردو دی تکلیف نہ ہوئی اوس نوں۔ کسے وی پُچھو تے آپ نے دسیا کہ تعویذ وچ اللہ الشافی اللہ الکافی اللہ المعافی لکھیا ہا تے مُجھ ہور وی ہُن چیتے نہیں۔

فرید دی گل سنائی کہ اوہناں دی واڑھی دا وال جھوٹی ڈِگا تے میں اجازت لے کے کول رکھ

* Dr. Abdul Wajid Tabassum

Subjective & Structual Commonalities of Hindko and Urdu Mahiya

Birth of any language is like a biological process.It prevails under the doctrine of necessity, and any language which lags behind to come up to the social prerequisites with the passage of time, gradually dies out. Pakistan is the home of many languages. That variety, being an integral part, reflects the beauty of Pakistani culture and civilization. These languages have individual and collective identity. Individually they are the birthplace where many literary endeavors of local colour flourished. In this context, Hnidko is one of the languages of Khyber Pakhtunkhwa with rich literary and cultural history. The famous traditional folk songs that flourished in the area includes; mahiya, tappa, charbate, tahola, abati, masta, sathni, lori, and kainchi. They are sung in the events of gatherings usually weddings. The most famous and wide spread among all of them is mahiya. This article is the critical analysis of subjective & structual commonalities of Urdu and Hindko Mahiya in different cultures of society over the years.

Mahiya is important culture sign of Pakistani languages especially Hindko and Punjabi. Literal meaning of mahiya is beloved because it is address to beloved. It is sung in the occasions of wedding or other gathering. In some cultural celebration the groups of friends or even girls usually sing Mahiyas alone or in chorus making it an atmosphere of competition. The musical instruments give even more cultural touch like; drum, charger and pitcher. The professional singers use Baja, fanfare, drum and flute making it an intriguing moment. Professor Sufi Rasheed is of the view:

> *"Mahiya is the most popular form of poetry and it is in the literary vogue which extends even beyond Hazara to Hindko and Saraiki speaking strip of Khyber Pakhtunkhwa, almost entire Punjab and highlands of Kashmir"* (1)

As far as its structure is concerned Professor Sufi Rasheed says:

> *"The structure of Mahiya is immutable. It can never be considered without the specific harmony of its structure (three lines), rhyme and subject. It is sung only in its peculiar tone which is neither salasi nor haiku. It is Mahiya, a distinct*

form, and it likes to be what it is. The idea of its scansion in Persian and Arabic rules doesn't hold water. The fist line is usually to maintain the musical harmony by providing rhyme. It is not necessary that its meanings or thought may correspond the rest of two lines. Sometime the first line supports the idea of the rest of two lines. However often the first line supports the rest of two lines and become inseparable part."(2)

There is diversity in its structure as Dr. Mumtaz Manglurvi said:

"Mahiya is usually in couplets in which first line is the half of second line. It therefore seems that it has one and half lines. (In case of three lines, as prevalent in its punjabi form) There is thematic unity in the last two lines whereas the first line is meaningfully detached. The first line maintains musical unity"(3)

If we see mahiya in this context it becomes like that,

A- First line (rhymed) B- Second line C- Third line (rhymed)

Some writers consider second and third line as one line therefore it becomes one and half lines, as said earlier. As far as its elements are concerned they must be 22 but the singer can alter them regardless to the number of lines. Hindko writers in Peshawar name it as tappa and consider it one and a half line. Mukhtar Ali Nayyer said:

"Tappa is the oldest type of poetry in the region. It is made of [redacted] and [redacted] half line which is similar to the rhymes of Hindu Rig Veda"(4)

That means Pashto tappa is composed upon two lines. About its structure Partorobela says:

"Tappa has two lines. The first line [redacted] shorter than the second. Accordance with the Arabic rules of scansion we can say its first line has 9 and the second has 13 elements, but these elements are at the singer's discretion. Its music is determined by other elements like; singer's region, tribe and accent"(5)

On the other hand according to Professor Sufi Abdul Rasheed, it is erroneous [redacted] call mahiya [redacted] tappa:

'It was only Pashto influence otherwise if we divide the second line in to two than in its structure and nature it is will be called mahiya"(6)

In Punjabi mahiya this consists of three lines and their structural

discussions are like that[7] as far as Urdu mahiya is concerned it is also under the influence of Punjabi Mahiya's tradition. Arif Farhad writes:

> *"Urdu mahiya is under Punjabi influence where it originated. Therefore its music and structure are accordance to Punjabi tradition."*[8]

According to Dr. Anwar Sadeed says:

> *"Mahiya usually contains thought which penetrates deep in heart no sooner it is sung.It is consist of three lines , first line is not relevant but augments the meanings of the two remaining lines with the help of rhyme"*[9]

It seems that mahiya had been supported by time and gradually it had mingled into the very emotions of man through the versatility of thought.

Linguistic, geographic and cultural proximity of Hindko speaking regions of Khyber Pakhtunkhwa, Kashmir and some parts of Punjab brought Mahiya as a common creative heritage. Such mutual sharings are the custodians of the legacy of linguistic heritage and religious integration. As far as Mahiya's themes are concerned they are varied like sundry turns of life but mostly occupied with the passions of love. In Mahiya woman is a speaker who talks of lover's pride, arresting beauty, love and union and mostly separation. The feminine tone, spontaneity of sentiments and expression of love sink deep into the heart to which we find no equal in any folk genre. See some examples;

Sonay da kil mahiya/ Lokan dian rowan akhiyan/
Sada ronda ay dil mahiya

(Oh my beloved you are the nail of gold/ People weep by eyes /But we weep from heart)

Gaddi dian do lainaan/ Jithey mahiya yaad aaway/
Othey beh kay ro lainaan

(A train has two lines / Where i miss beloved / There we sit and weep)

Chakray tay loon aya/ Rah tera tak tak k /
Akhiyan vichon khoon aya

(The truck has brought salt / By long awaiting you / eyes wept with blood)

One must not conclude that Mahiya is limited to love themes. It not only represents human passion but also reflects the changing social and

economic systems. Capitalism, class struggle and pains of migration for the struggle for food and subsistence are Mahiya's wide range of themes. Pardase or pardasi are the metaphors of the vulnerability to pains and sufferings, one is exposed to being away from his home and long awaited by his beloved far in his native land. See some examples:

Doli day wich khoji/ Anhan saday fojian aan/
Rabba! wattana tay day rozi
(There is a tracker in a palanquin / Oh God! to our army men /
Give bread in their own homeland)
Kyon ma tarsanday o/ Chutyan agg lao/ Tusi aap ni anday o
(Why you tantalize me / Fire out vacations / You do not come
yourself)

We can also find the theme of imperialism in Mahiya which is international subject. In World Wars people were forcibly recruited in army to be thrown in hot water of battles. Mahiya's three lines could encompass all that despite being too brief.

Jorray kawan day/ Germen hosh Karein/ Bachay ay ni mawan day
(The couples of crows / Germans should mend their ways /
These are sons of their mothers)
Kanda vich alay ni/ Germana hosh karein/
Mavan nikay nikay palay ni
(There are cornices in the wall / Germans should mend their
way / Mothers fed them from cradles (to fight with them)

Mahiya is even not limited to this. It encompassed the larger domain of human experiences like; human relationship, resentment, happiness, human psychology and yet divinity and hence it assumes the colour of hammd and naat.

Takhti tool di aa/ Phulan vicho phul sohna/ Sohni zaat rasool di aa
(It's the sign of toll / The most beautiful flower among others /
Is the grace of Prophet (SAW)
Baghay vich harri aa/ Agay Rasool Allah/ Pichay Ummat sari [redacted]
(There is an apricot in the garden / Prophet (SAW) leads / and
the whole ummah follows)
Chimrin vich tel nahin aa/ Vassan gavanday tay/
Milnay di wail nahin[10]
(There is no oil [redacted] a fireplace / You live in neighbourhood /
But with no time to see me

When Mahiya stepped in Urdu its structure remained intact but the thought had undergone considerable change. It accommodated wider range of thought by drifting away from the cultural touch nonetheless it adhered to Hindko themes. In its adherence we see the reflection of Hindko traditions like; hammd, naat, love and affection and then to the basic social problems and reshaping trends. Dr. Anwar Sadeed said:

"Urdu Mahiya usually contains an expression of a thought or experience that is fast, steady and impressive. It exquisitely maintained the themes, delicacy and loftiness of Punjabi Mahiya. Apart from the renowned meeting and parting of lovers the new thoughts found expression in Urdu Mahiya and hence the more it flowed the more it grew."(11)

Advent of Urdu mahiya dates back in 1936 by Himmat Roy Sharma who composed them for the film "Khamoshi". Here are the few of them:

Sarmast fizaen hein/ Petam prem bhari/ Phagan ki hawain han

(The breeze is delighted/ Oh my beloved/ Its wind of December) Full of love.

Ik bar to mil saajin/ A kar daikh zara saajin/ Toota hua dil saajin

(Meet me once/ Come and see oh my beloved/ My broken heart)

He was followed by many others who extended it from its basic theme to other dimensions of human experience, for example:

Rehmat ki ghataen hain/ Tayba ki galyon main/
Jannat ki hawaen hain (Shaid ul Qadri)

(The clouds of blessing in the streets of tayyba (Madina)/ The breeze are from paradise)

Gandum ki katae par/ Chor dia gaon/
Gori ki sagai par (Haider Qureshi)

(In the season of wheat harvesting/ I left my town/ On the ever of the engagement of my beloved)

Boor aya darakhton par/ Ham dukh kay samandar main
Tootay huay takhton par (Naseer Ahmad Nasir)

(Trees are blossoming/ We floating in the see on the board of sorrow and grief)

Chandi he chandi hai/ Ahl-e-sayasat ki/
Dolat to bandhi hai (Shahab Lalitat)

(Silver is all around/ Wealth is maid servant of politicians)

Changari sulagti hai/ Sab say bara fitna
Ye fitna parasti hai (Shahida Naz)
(A sparse sparks/ More seditious is liking of seditious)

This brief thematic overview obviously shows uniformity in Urdu and Hindko Mahiya. Mahiya sprouted spontaneously from the local soil and nature itself groomed it to this stage. Its structural diversity created beauty in it and thematic variation reflected the true passions. The expression doesn't alone serve the purpose to reveal passions but to reflect human psychology and social problems. It mounted from the heart of man to divine experiences. It is expected that in coming times it will thrive even more.

References:

* *Assistant Professor (Urdu) Department of Pakistani Languages AIOU Islamabad*

1. *Sufi Abdul Rasheed, Professor Hazaray Kay Hindko Lok Geet (Tankeedi Mazameen) Hindko Language Board Pakistan, Tab-e-Awal 2015 p. 15*
2. *Sufi Abdul Rasheed, Professor, Hazaray Kay Hindko Lok Geet p. 35,36*
3. *MumtazMangloorvi, Dr., MakhtasirTareekhZuban-o-AdabHindko. MukradraQuomiZuman Pakistan, Tab-e-Awal 2015 pp. 36, 37*
4. *Mukhtar Ali Nayyar, TareekhZuban-o-AdabHindco, Peshawar, MaktabaHindkoZuban Tab-e-Awal 1995 p. 178*
5. *PartoRoheela, Tappay (Intakhab-o-Tarjumma) Islamabad, LokWirsaIshahatGhar Tab-e-Dom, p. 5*

[illegible] *HazaraykayHindklokGeet, p. 37*

7. *Arshad Mahmood Nashaad, Dr., Mahiyay Ki Hayyat Ka Masla Mazmoon Mashamool Arr of Tehkeek Rawalpindi Al Fatah Publications, Tab-e-Awal 2012*
8. *Arif Farhad Urdu Mahiyay Kay Khad-o-Khaal Rawalpindi Harf Academy August 2002, p. 22*
9. *Anwar Sadeed, Dr., Urdu Adab Ki MukhtasarTareekh Lahore Aziz Book DepotTab-e-Awal 2013-14p*
10. *Once a farmer sung Mahiya that incited a devout man into meditation. He called him and insisted to sing again and rewarded him with some money. Later he would sing the same in perfect trance "chimnay vich tail ni aa" Alas the chimneys of our heart are flameless despite God being so close. (Referred to Hazaray Kay Hindko Lok Geetp. 42)*
11. *Anwar Sadeed, Dr, Urdu Adab Ki MukhtasarTareekh Lahore Aziz Book DepotTab-e-Awal 2013-14 p536*

ABSTRACTS

1- Dr. Arshad Mehmood Nashad

Manuscripts of Mian Muhammad Bukhush's books in Makhdooma Ameer Jan Library, Narrali, Gujjar Khan (Jehlam, Pakistan) A brief introduction

Manuscripts are the main source of knowledge and wisdom of classical literature. Mian Muhammad Bukhash was the famous sufi poet belonged to Kharri Sharif, Azad Kashmir. He is not only renown sufi poet but the thinker and famous in masses. His eminent creating is MATHNVI "SAFAR UL ESHIQ" He has author of many books. In this article scholar has given brief introduction of his manuscripts which are present in Makhdooma Ameer Jan library, Narrahi Gujjar Khan.

Keywords: *Mian Muhammad Bukhash, Sufi, Tradition, Ethical Training, Manuscripts, Ameer Jan library, Qissa Sakhi Khawas Khan, Poetry, Text, Condition, Date & Place, Hand Written, Se Harfi (A Poetic Genre)*

2- Dr. Mehmood-ul-Hassan Bazmi

Risala Yousaf: A poetic narrative of Hazrat Yousaf by Munshi Sardar Sadiq in style of Waris Shah

The Story of Hazrat Yousaf (AS) in poetical form is a strong and rich tradition of Persian Urdu and Punjabi religious poets. Many Muslim poets narrated this story in their own style and having deep roots in literature through

centuries this tradition was very common. Some non-muslim poets also selected this story but wrote in their religious background. In this article the author analyzed the achievement of Munshi Sardar Sadiq's "Risala Yousaf". This book was published by Punjab Religious Book Society Lahore in 1923. This contribution reveals that the story of Hazrat Yousaf (AS) was not the tradition of muslim Poets but also non-muslim poets narrated it by using their sacred books.

Keywords: *Yousaf (the Prophet), Poetics, Quran, Abrahim (the Prophet), Bible, Story, Risala Yousaf, Dream, Shirt, Egypt, King, Brothers, Time, Waris Shah, Master of Poetics, Tradition.*

3- Dr. Saadat Ali Saqib

Hafiz Muhammad Abdul Majeed: A multidimensional poet of Punjabi language.

Punjabi language & Literature is a full of thought provoking poetry. This article is relates to a poet Hafiz Abdul Majeed who was remained out of our eyesight. He is not only a religious figure but also a well reputed poet. In this article the scholar throws light on multidimensional qualities of the Hafiz Muhammad Abdul Majeed and his religious an ethical poetry.

Keywords: *Hafiz, Quran, Spiritual Training, Syed Gulam Haider, Arabic, Persian, Punjabi, Life, World, Almighty ALLAH, Death, knowledge, Hop.*

4- Dr. Asma Qadri

"My Wooden Bread" Fawaid-ul-Fawad (part-II)

Farid Ud Din Masoud is one of the most prominent figures in the history of Sufism in South Asia. He is the first known Punjabi Sufi poet. The article is based on the book written by Ameer Hassan Sijz (The spiritual ----- of Hazrat Naizam ul Din Aulia) from January 1308 to September 1322. These conversations of Nizam Ud Din tells us about Farid's way of living and his views on various aspects of life.

Keywords: *Farid, Punjab, Life, Living, Style & Wisdom, Quran, Bread, Masses, Relation & Relationship, Love & Care, Knowledge, Poetry, Inner self.*

5- Dr. Amjad Ali Bhatti

Tradition of Literary Interviews in Punjabi

The tradition of literary interviews in Punjabi literature is in infancy stage. First interview of this kind was appeared in Punjabi magazine "Sarang" in 1930. That interview was of Allama Iqbal. Although literary magazines and daily newspapers have published a large number of interviews and continue to do so today but a significant number of books are not there. The Punjabi critics and researchers have ignored this field as yet. There is a dire need to work in this area to recall the fact that writers and intellectuals are the backbone of the society and these interviews are the integral part of Historical research.

Keywords: *Literary, Punjabi, Tradition, Interview, Autobiography, Different Sources, Radio, Television, Newspaper, Book, Letters, Poetry, Fiction, Criticism.*

6- Khaqan Haider Ghazi

Reference of Name "Hussain" in Kafiyan Shah Hussain

Shah Hussain was a great legendary poet of classical Punjabi Sufi order. His poetry is embodied in such a magnificent poetic essence that holds the reader and earns him reading. In reference of this particular Article about 165 Kafis of Shah Hussain published by Majlis-e-Shah Hussain Lahore in March 1966.

The question was raised to have a count on the number of different names by which Hussain has called himself in his poetry. He called himself as "Hussain Faqir", "Hussain Nammana", "Hussain Gadaaiya", "Hussain Rabbana", "Hussain" and "Shah Hussain" but specifically when and how many times by the name "Shah Hussain" he has used in these Kafies so that we can figure it out that Hussain was called himself as "Shah Hussain" or after him he was recalled or named as "Shah Hussain".

Keywords: *Shah Hussain, Kafi (A genre), Classical, Shah, Faqir, Haqiqat.ul.Foqra, Shafqat Tanvir Mirza, Gurmukhi Script, Lajwanti Ram Krishna, Chaju Bhagat, Weaver, River of Love.*

7- Dr. Zahir Ahmad Shafiq/ Rabia Asif

Feminism and Female Punjabi Fiction Writers

This article related to the feminism, a popular term used for, the movement of women rights and emancipation. This movement was the result of suppression which the women had been suffering from hundreds of years in every civilization. This movement not only created the awareness among the women folk but also have a strong

effects on writers especially the women writers played the vital role to highlight the issues related to women which they were suffering in the men dominated societies. Punjabi short story writtrs have also dealt this topic in their writings. The researchers in this essay highlight the writings on feminism by Punjabi short story writters.

Keywords: *Feminism, Culture, Civilization, Stories, Rights, Movement, Eastern, Western, Society, Riffat, Shafaqat Sultana, Parveen Malik, Naila Sadaf, Oppression, Violence, Voice.*

8- Dr. Mujahida Butt/ Sonia Allah Rakha

Folk Theater of Punjab

This research article is about typical folk theatre i.e. is a type of play. Theatre started from Egypt after passing some eras it reached subcontinent, and became a part of its society. This article focused on the Punjab Theatre which became the part of Punjabi culture along with the Indian cultural drama "Ram Leela". It became a special part of all Punjab, Lahore, Pindi, Peshawar, Karachi, Multan etc. Festivals called Mela & Urses at shrines. This article contain ancients period of Punjabi Folk drama called 'natak' companies. After that this folk theatre converted into stage play.

Keywords: *Punjab, Folk, Mass, Theatre, Drama, Companies, Heer Ranjha, Sohni Mehinwal, Greece, Actors, Sargodha, Sialkot, Lahore, Master, Alhamra, Commercial.*

9- Dr. Abu Bakar

Impacts of Arabic Language & Literature on the Poetry of Daim Iqbal Daim

The influence of Arabic, being a language of Quran and Hadith, has been most profound in the Subcontinent of Indo-Pak. This influence can be observed in the poetry of Punjabi sufi poets like Baba Fareed, Bullay Shah, Waris Shah, Sultan Bahu, Shah Husain and Khawaja Ghulam Fareed. This article attempts to analyze the influence of Arabic on the Punjabi poetry of Daim Iqbal Daim (1909-1984). Daim was a versatile Punjabi poet who wrote many romantic anecdotes of Punjab in symbolic style. He uses the metaphors and analogies of Arabic language in his poetry and makes the Quranic quotations part of his verse. Different dimensions of Arabic influence on his poetry have been explained in this research paper while citing various examples from his poetry.

Keywords: *Daim Iqbal, Arabic, Poetry Islamic, Proverbs, Notes, Prophet Muhammad, Essa, Moosa, Hadith, Life history.*